

A TÖRTÉNELEMRE VONATKOZÓ TUDÁS, MINT AZ
ERKÖLCSI JELLEGŰ CSELEKVÉS ELŐFELTÉTELE

Ph.D. dolgozat

Készítette: Szepessy Péter

Bevezetés

Egy ember, élete során számtalan döntést hoz. Döntésnek tekintjük azt, ami a cselekvésre vonatkoztatva történik meg. A cselekvéseket két osztályba soroljuk a *techné*, illetve a *praxis* típusú cselekvések osztályába. Az osztályozás Platonra¹, és Arisztotelészre² nyúlik vissza, és a XX. századi társadalomelméletekben nyeri el azt a formáját, amely számunkra is kiindulópontként szolgál. Az osztályozást két dimenzióban végezzük el. Egyrészt elválasztunk aszerint, hogy a cselekvés mire irányul. Irányulhat a létrehozásra, az alkotásra. Ekkor *techné* típusú cselekvésről beszélünk. Irányulhat továbbá az etikai normákhoz való igazodásra. Ekkor *praxis* típusú a cselekvés.

„Itt van az erkölcsi tudás voltaképpeni problémája, amely Arisztotelészt etikájában foglalkoztatja. Mert a tevékenységnek tudás által történő irányításáról elsősorban és példászerűen ott van szó, ahol a görögök 'techné'-ről beszélnek. Mesterségbeli tudás ez, a kézműves tudása, aki elő tud állítani egy meghatározott dolgot. A kérdés az, hogy az erkölcsi tudás is ilyen jellegű tudás-e.”³

„A nehéz feladat a technikai tudástól való elhatárolás, ha Arisztotelészhez hasonlóan ennek a tudásnak a tárgyát ontológiailag nem valami általánosként határozzuk meg, mely mindig olyan, amilyen, hanem valami egyediként, amely másképp is lehet. Mert először úgy látszik, hogy teljesen analóg feladatról van szó. Aki valamit elő tud állítani, az ezzel valami jót tud, s 'önmagáért' tudja abban az értelemben, hogy ott, ahol a lehetőségek adva vannak, valóban elő is tudja állítani. A megfelelő anyagért nyúl, és a megfelelő eszközt választja a végrehajtáshoz. Tehát az általánosságban megtanultakat tudnia kell alkalmaznia konkrét szituációban. Vajon nem ugyanez érvényes az erkölcsi tudásra is? Akinek erkölcsi döntéseket kell hoznia, az mindig tanult már valamit. Neveltetése és származása úgy határozza meg, hogy általánosságban tudja, mi a helyes. Az erkölcsi döntés feladata épp abban áll, hogy konkrét szituációban a helyeset válassza, tehát azt, ami helyes, konkrétan beleláss a szituációba, és megragadja benne. Tehát neki is nyúlnia kell valamiért, és a helyes eszközt

¹ Vö: Plátón: Gorgiasz, in: Plátón összes művei (1984) Európa. I kötet 504-511. l. (461b-466a3)

² Vö: Arisztotelész: Nikomakhoszi etika. Európa Bp. 1987. 161, 164. l. 1140a 1140b

³ Gadamer: Igazság és módszer, Osiris, 2003. 351. l.

kell választania, s cselekvésének ugyanolyan körültekintően irányítottnak kell lennie, mint a kézműves cselekvésének. Hogyan lehet akkor mégis egészen más jellegű a tudás?”⁴

Nem hiábavaló Gadamert idézni ilyen hosszasan, hiszen az elválasztás lehetőségét igen finom elemzéssel teszi lehetővé. Először is a probléma pontos megfogalmazásával: a techné és a praxisz típusú tudás illetve cselekvés azonosságának látszólagosságára hívja fel a figyelmet. Ezt követi a különbségek számba vétele. Az erkölcsi tudást nem lehet olyan értelemben megtanulni, mint a technét.

„Az erkölcsi tudásnak azonban nem vagyunk önmagáért birtokában oly módon, hogy már megvan, s aztán konkrét szituációra alkalmazzuk.”

„Például azt, hogy mi a helyes, nem lehet teljesen meghatározni attól a szituációtól függetlenül, amely a helyeset követeli tőlem, míg annak az eidosza, amit egy kézműves akar előállítani, teljesen meg van határozva, éspedig az a használat határozza meg, amelyre a tárgyat szánják.”⁵

A mi számunkra ennél is lényegesebb szempont az, amelyben az eszközök, és a célok viszonyában lát különbséget.

„Az erkölcsi tudás elvileg nem rendelkezhet a megtanulható tudás előzetességével. Az eszköz és a cél viszonya itt nem olyan jellegű, hogy a helyes eszköz ismeretét előre el lehetne sajátítani, s ennek az az oka, hogy a helyes cél ismerete ugyanúgy nem csupán a tudás tárgya. Semmiféle előzetes meghatározás nem létezik arra nézve, hogy a helyes élet a maga egészében mire irányul.”⁶

A tudás elhatárolása a techné típusú tudás esetében univerzális tudást sugall. Mindenesetre a cél „tudása” nem szituációfüggő. Ehhez hozzátehetjük, hogy az eszköz sem, legfeljebb a feltételek nem adottak. A praxisz típusú cselekvésre vonatkozó tudás partikuláris jelleget sugall. Elsősorban azért, mert egy bizonyos erkölcsi norma érvényesítését, vagy az ahhoz való igazodást várja el a cselekvőtől.

Az osztályozás másik dimenziója arra ad választ, hogy a cselekvés milyen közegben értelmezhető, a társadalom mely struktúráira irányul, konstituál avagy elválaszt, leválaszt-e. Ebben az összefüggésben a techné típusú cselekvések az egyén szempontjából stratégiai jelentőségű döntésekhez kapcsolódnak. Ezeket a típusú cselekvéseket a társadalomelméletben célracionálisnak, instrumentálisnak, illetve stratégiaiának szokás nevezni. A techné típusú

⁴ Gadamer: id. mű: 353. l.

⁵ Gadamer: id. mű: 354. l.

⁶ Gadamer: id. mű: 358. l.

cselekvések a modernizáció előrehaladtával egyre inkább célracionális-bürokratikus jelleget öltenek és a személyközi viszonyokat eltárgyasítják. A praxisz típusú cselekvés ezzel szemben értékekre vonatkoztatott, gyakorlati, normavezérelt. A techné típusú cselekvés esetében a döntés a sikerességre vonatkozik, a praxisz típusú cselekvés esetében a normának való megfelelésre. Az egyik esetben a beválás, a siker, másik esetben a normához való igazodás legitimál.

Dolgozatunk elsősorban a praxisz típusú cselekvésekre vonatkoztatott döntések előfeltételeinek kialakulását tárgyalja. A történelemre, mint tárgyra irányuló ismereteink, a praxisz típusú cselekvéseink előfeltételeiként adóttak. (funkcionálnak) Mi a praxisz típusú cselekvések előfeltételei közül mindössze egyet választottunk ki vizsgálatunk tárgyául, ezért határozottan leszögezhetjük, hogy a cselekvésekre, döntésekre vonatkozóan nem adunk teljes körű, kimerítő magyarázatot. A tanulmány elérni kívánt célja ennél jóval szerényebb. Használjuk-e és ha igen mire azt a tudást, ami a múltból rendelkezésünkre áll. Hogyan jutunk ehhez a tudáshoz? A jelenre vonatkozó praxisz típusú cselekvéseink során döntéseinket mennyire, és hogyan befolyásolja az a tudás, amit a múltból szereztünk és az a mechanizmus, amelynek segítségével a tudást szerezzük?

Vizsgáljuk meg részletesebben a praxisz típusú cselekvéseket a cél, eszköz, érték reláció tekintetében. A fentebbi idézetben Gadamer azt állította, hogy az erkölcsi tudásnak előzetesen nem vagyunk birtokában. Vagyis a szituáció alapvetően befolyásolja az erkölcsire vonatkozó praxisz típusú cselekvés milyenségét. Az alapvető kérdés az, hogy mit nem tudunk? Mit nem ismerünk? (1) A normatív rendet, amelyhez igazodnunk kell? (2) Az eszközt, az eljárást, ahogyan érvényre juttatjuk a normát? (3) Nem ismerjük a szituációban benne rejlő összes lehetséges kimenetelt, ami miatt előfordulhat, hogy az eszköz, amellyel a normát érvényesíteni szeretnénk, az adott helyzetben alkalmatlan a feladatra, vagy szélsőséges esetben ellenkező eredményre jutnánk, mint amire eredetileg a cselekvésünk irányult. (4) Minden szituáció új erkölcsi rendet konstituál, amihez mindig új eljárás rendet kell illeszteni? Ez utóbbi lehetőséggel, amely a morális relativizmus problémájához vezet el minket – önkényesen – nem foglalkozunk, sem most, sem a dolgozat későbbi részében. Marad tehát három alapvető probléma, a normatív rend, az eszközök, és az eredmény egymáshoz való viszonya.

A társadalomelméletek körében a legnagyobb hatású elemzés ebben a tárgykörben kétségkívül Max Weberé⁷. A weberi elemzésben az „eszközök”, a „feltételek”, a „célok”, és az „értékek” alapvető jelentőséggel bírnak. Konstituálnak bizonyos ideáltípus

⁷ Max Weber: Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és jogi könyvkiadó.1987. 37-64. l.

cselekvésformákat. Weber számára a cselekvést cselekvéssé, a hozzá rendelt értelem teszi. Az értelem tehát kulcsfogalom. Ennek ellenére pontosan definiálni roppant nehéz. Jelenthet először is gondolkodást, folyamatot, amelyből dinamikus kategóriaként kibontható lenne egy olyan cselevés, amely folyamatosan alkalmazkodik a szituáció változásaihoz. Másrészt viszont jelenthet olyan gondolatot, amely jelentést hordoz, és mint ilyen statikus kategória, hiszen mások számára is azonosként ismert kell, hogy legyen. Weber „szubjektív” értelemről beszél, ami kizárja fogalmi értelemben a metafizikailag „igaz” értelem cselekvéshez rendelését.⁸ Fontos megjegyeznünk, hogy nem a létét zárja ki Weber egy „objektíve helyes” értelemnek. A hangsúly azon van, hogy a cselekvő, aki minden esetben monadikus cselekvő, maga adja „szubjektíve szándékoltan” ezt az értelmet a maga cselekvésének. Ettől ez az értelem még azonos lehet, egybe eshet, egy esetlegesen meglévő „metafizikailag helyes” értelemmel. Weber cselekvéstipológiája alátámasztani látszik ez utóbbi megállapítás jogosságát.

„Mint minden cselekvés, a társadalmi cselekvés is lehet 1. *célracionális*: ekkor a cselekvést az határozza meg, hogy a cselekvő milyen viselkedést vár a külvilág tárgyaitól és más emberektől, és mennyiben képes e várakozásokat, mint ’feltételeket’, vagy mint ’eszközöket’ fölhasználni arra, hogy saját, racionálisan kiválasztott és mérlegelt céljait sikeresen elérje; - 2. *értékracionális*. Ekkor a cselevést egy meghatározott magatartásnak – pusztán – mint olyannak, függetlenül attól, hogy sikeres-e – a feltétlen etikai, esztétikai, vallási vagy bármilyen más néven nevezendő önértékébe vetett tudatos hit határozza meg.”¹⁰

Az idézett szövegben a célracionális cselekvés definíciója a techné típusú cselekvéshez áll közel, az értékracionális cselekvés pedig a praxisz típusúhoz. Egyrészt ez a hozzárendelés sem magától érthető, másrészt a meghatározások önmagukban is több kérdést felvetnek. Az első kérdés az, mitől lesz a kiválasztott cél „racionális”? Hogyan, mi alapján szelektálunk, több lehetséges cél közül? Weber 2§. negyedik pontjában úgy fogalmaz, hogy a lehetséges célokat egymással is ütköztetjük. Egybevetjük az eszközöket a célokkal, a következményeket a célokkal, a célokat egymással. E szerint a cél, az eszközök és következmények hatékonysági mutatója alapján, mintegy „kiválasztódik”. A másik eset ha „az egymással versengő és ütköző célok és következmények közötti döntés (...) értékracionálisan irányított.”¹¹ De mitől lesz egy cselekvés értékracionális? Mint fentebb láttuk Weber szerint ebben az esetben a cselekvést etikai, esztétikai, vallási, stb. norma

⁸ Max Weber: id. mű: 38. l.

⁹ Max Weber: id. mű: 38. l.

¹⁰ Max Weber: id. mű: 53.l.

¹¹ Max Weber: id. mű: 54. l.

önértékébe vetett tudatos hit határozza meg. A definíciót Weber a harmadik pontban külön is értelmezi. „Tisztán értékracionálisan cselekszik az, aki tekintet nélkül az előre látható következményekre, azt teszi, amit meggyőződése szerint a kötelesség, a méltóság, a szépség, a vallás útmutatása, a kegyelet vagy az 'ügy' – egy számára valamilyen szempontból fontos ügy – diktál.”¹²

Ezekből a szövegekből úgy tűnik, mégis van a cselekvőtől független „objektív helyes”, amelyet a cselekvő valami módon „metafizikailag kifürkészett”, és ennek tudatában van. Nehéz elképzelni valamiben való „tudatos hitet” amit nem ismerünk. Ebből pedig az következik, hogy a *szubjektíve* értelemdadás az értékracionális cselekvésekre csak nagyon korlátozottan lehet igaz, ha egyáltalán értelmezhető úgy. A mi számunkra a döntő kérdés az, miért dönt a cselekvő bizonyos célok mellett, más lehetséges célok rovására? A cél kiválasztásának módja, és miértje a fontos! Weber szerint az értékracionálisan megválasztott célok esetében is a cselekvés, eszközeiben lehet célracionális.¹³ Mindebből az is következhet, hogy a cselekvés folyamatában két, egymástól elválasztható, de egymással összefüggő döntés is születhet. A célok kiválasztása, amely lehet 'célracionális' és lehet 'értékracionális' eljárás. Ezt követheti az eszközök megválasztása, amely szintén lehet 'célracionális' és 'értékracionális' is. Ebből az következik, hogy „racionális cselekvésből” négy félét tudunk megkülönböztetni.¹⁴

Akik Webert továbbgondolták, alapvetően két úton indulhattak el. Az egyik kérdés az, hogy a cselekvés racionalitását az eredmény, avagy a folyamat jelenti-e? Schütz¹⁵ válasza erre az, hogy az értelmet a lezárt eredmény konstituálja. A másik lehetséges út, amely a célok, és a normatív rend viszonyát tisztázza, pontosabban értelmezi újra. Ez Parsons útja. Parsons 1937-es könyvében, saját bevallása szerint, az utilitarista, pozitivist cselekvésemléletek ellen lép fel.¹⁶ Parsons számára a magányos cselekvőt a lehetséges célokhoz a normatív rend ismerete, és figyelembevételével vezet el. A cselekvők akármilyen célokat nem választhatnak, csak a normatív rend által „legitimált” célokat. Vagyis a normatív rend - közvetve – a lehetséges célok katalógusát megadva, integrálja a társadalmat. A modernitás gondolkodásmódja a cél eszköz relációban, kizárólag a „hatékonyat” képes racionálisnak elismerni. Minden más az

¹² Max Weber: id. mű: 53. l.

¹³ Max Weber: id. mű: 54. l.

¹⁴ Ez a négy cselekvéstípus természetesen nem azonos a weberi ideáltípusokkal, és a Schluchter-féle értelmezéssel sem.

¹⁵ Vö: Alfred Schütz: A cselekvések köznapis és tudományos értelmezése. in: Fenomenologia a társadalomtudományban. Válogatta, szerkesztette: Hernádi Miklós. Gondolat. 1984. 178-229. old.

¹⁶ Talcott Parsons: A cselekvés elmélete in: Válogatás Talcott Parsons cselekvéseméleti írásaiból. Szociológiai füzetek 38. 22-23. l.

irracionális, tudománytalanság, stb. kategóriájába tartozik.¹⁷

Parsons az ötvenes évek elején kidolgozott,¹⁸ mintaváltozóknak (pattern variables) elnevezett kategóriapárossal elvégzett elemzései, elsősorban a cselekvések motivációira kérdezett rá. Ez a kérdésfeltevés a Weber értelmezésekben, különösen az analitikus elemzőkben merül fel, gyakran Weber félreértéséből levezethetően.¹⁹ Parsons ezeket a mintaváltozókat a tönniesi „közösség és társadalom” kategóriapárosából vezette le.²⁰ A mintaváltozók, mint skálák, a cselekvést a skálán elfoglalt hely szerint jellemezhetik. Az első pár tekintetében arról kapunk képet, hogy a cselekvő a döntését a következményekre tekintettel, vagy a következményekre tekintet nélkül teszi meg. (affektivitás-neutralitás). A második esetében a döntés arra vonatkozik, hogy általános fogalmi keretben, vagy csak a saját személyes helyzetünk szempontjából értékelünk. (univerzalitás-partikularitás) A következő pár esetében arról döntünk, hogy a másik személy, mint státusok egysége kerül-e figyelembevételre, avagy csak a teljesítményeit vesszük figyelembe. (tulajdonítás-teljesítmény) Végül abban is döntenünk kell, hogy a cselekvésben érintett személyeket (Parsonsnál szociális tárgy) meghatározatlan csoportként, vagy ellenkezőleg, jogilag jól, pontosan meghatározható csoportként vesszük figyelembe (diffúzitás-specifitás). Parsons esetében azonban ezek a kategóriapárosok Bales kiscsoport-kutatásainak funkcionista értelmezésével összevetve, és integrálva, egészen új megvilágításba kerültek.²¹ Itt a közösségeket fenntartó négy funkció, és a hozzájuk rendelhető rendszerek tipikus cselekvésformáját írja le Parsons a mintaváltozók segítségével. Az adaptáció funkciójához, amely a külső kihívásokra felel, illetve a külső környezet szükségleteinknek és céljainknak megfelelő átalakítására törekszik, az univerzalitás, teljesítmény, neutralitás és specifitás mintaváltozókkal írható le. Parsons ezt elsősorban azzal magyarázza, hogy a külső világ saját képünkre történő átalakítása, instrumentális látásmódot és cselekvést kíván. Ennek pont ellenkezője az integráció funkciójához társított cselekvéstípus, amelyet a partikularitás, a tulajdonítás, az affektivitás és a diffúzitás kategóriákkal írhatunk le. Az integratív funkció, a csoport tagjai közötti viszonyok harmóniájáért, a szociális rendszer összetartásáért felel.

Folytassuk, gondoljuk tovább a parsonsi logika szerint. A célok normatív rendben benne foglaltatnak, abból közvetlenül kiolvashatók, vagy levezethetők, és semmi esetre sem

¹⁷ Talcott Parsons: id mű: 24-25 l.

¹⁸ Talcott Parsons: Toward a General Theory of Action. (E. Schilsszel) és a The Social System

¹⁹ PL. Winch esetében, aki a „mit tesz” és a „miért tesz” megkülönböztetést a weberi kategóriákból nem látja levezethetőnek.

²⁰ A következőkben Pokol Béla elemzésére támaszkodom. Pokol Béla: A funkcionista rendszerelmélet kibomlása. Talcott Parsons és Niklas Luhmann társadalomelméletének kategóriáiról. In: Modern polgári társadalomelméletek. Gondolat. 1987.

²¹ Parsons-Bales-Schils: Working Papers into the Theory of Action. 1953. The Free Press, New York.

mondhatnak ellent a normának. A célok nem lehetnek véletlenszerűek, éppen ezért érthetjük meg, és ismerhetjük el „legitimnek” egymás szándékait. Mindebből az is következik, hogy a célokat, cél-eszköz-hatékonyság relációban – vagyis „célracionálisan” – felülbírálni nem lehetséges. Marad az eszközválasztás „szabadsága”. Ezt is korlátozza azonban a funkcionális kényszer. Az ugyanis nem csak a célok tekintetében, hanem az eszközök tekintetében is korlátok közé szorítja a cselekvést. A célokat csak úgy lehet megvalósítani, hogy az ne veszélyeztesse a rendszer egészét, működésének folyamatosságát. Az adaptációs folyamat nem veszélyeztetheti a csoport, vagy szociális rendszer integráltságát, és viszont is igaz. Az integráció nem blokkolhatja az adaptációs készségek újateremtését, és a külső kihívásokra adandó válaszokra való képességet. A célok és a hozzárendelt eszközök konstituálják az értelmet. Tehát az értelem már a normatív rendben benne van, vagyis nem a cselekvő rendeli azt „szubjektíve” a cselekvéshez. Racionális cselekvésnek azt tekinthetjük, ami a megfelelő, adekvát cél-eszköz párt használja fel, választja ki a normatív rend által biztosított lehetőségek közül. A kiválasztásra nézve ad-e támpontot a normatív rend? A célok ugyan nem véletlenszerűek, de nem is előre meghatározottak. A szituációtól függően több, kevesebb cél-eszköz pár választható. Az a döntés, amellyel ezekből a normatív rend által „felajánlott” cél-eszköz lehetőségek közül választunk, mi alapján történik? Erre nézve előzetesen van-e valamilyen tudásunk? Nincs konkrét, de van valami más, amit segítségül hívhat a cselekvő. Idézzük vissza Gadamert. „Például azt, hogy mi a helyes, nem lehet teljesen meghatározni attól a szituációtól függetlenül, amely a helyeset követeli tőlem”, továbbá „Az erkölcsi tudás elvileg nem rendelkezhet a megtanulható tudás előzetességével. Az eszköz és a cél viszonya itt nem olyan jellegű, hogy a helyes eszköz ismeretét előre el lehetne sajátítani”. Vagyis a helyes eszköz, jelen esetben a helyes cél-eszköz kiválasztása előzetes erkölcsi mérlegelést igényel, amely konkrétan nem tanulható. A cselekvés feltételeit megszabó szituációba nem avatkozunk be, még akkor sem, ha technikailag ezt megtehetnénk. Ha ezt meg tesszük cselekvésünk techné típusú, instrumentális cselekvés lesz, még akkor is, ha etikai vonatkozásai is vannak a szituációnak. Techné típusú lesz a cselekvés akkor is, amikor a cél maga lesz az eszköz. Praxisz amikor valami előzetes erkölcsi tudás segítségével választunk a lehetséges cél eszköz racionalitások közül. Ez az erkölcsi tudás táplálkozik a történelemből.

Az a praxisz típusú cselekvés, amely kialakulásának előfeltételeit keresni foglyuk, Weber értelmezésünkben a „tisztán értékracionális” cselekvés. Az tehát, ahol a célok és az eszközök is az értékekbe vetett tudatos hit alapján választódnak ki. Parsons kategóriákat figyelembe véve a praxisz a normatív rendhez való feltétel nélküli alkalmazkodást jelenti, azzal a megszorítással, hogy itt a közösség illetve a szociális rendszer fennmaradása „etikai

parancsként”, az előzetes erkölcsi tudás legfontosabb értékszempontja.

Mi tehát olyan tudást keresünk, amely nem definiálható tudományos kategóriákkal, és inkább írható le, egy beállítódás előfeltételeként, mint kognitív tudásként. A dolgozat következő három fejezete azt próbálja meg bemutatni – egy konkrét történeti példán,– hogyan és mit tudhat meg az utókor valamiről, amit ’történelemnek’ is nevezhetünk. Olyan történelemről, vagy mondhatjuk, hogy történetről, amelyben a cselekvések és döntések nem nélkülözték a morális szempontokat.

A MAGYAR HOLOKAUSZTOT TÁRGYALÓ PUBLIKÁCIÓK ELEMZŐ ÁTTEKINTÉSE 1945-TŐL A RENDSZERVÁLTÁSIG

Ebben a fejezetben az 1944-es német megszállásról és annak legszembevetőbb következményéről: a magyar holokausztról lesz szó; a téma megközelítési módja azonban sajátos. Sajátossága először is az, hogy az eseményeket ezúttal kizárólag utólagos interpretációk alapján próbáljuk meg rekonstruálni. Nem használunk egyidejű dokumentumokat, amelyeket össze lehet hasonlítani a később keletkezett dokumentumokkal, visszaemlékezésekkel vagy másodlagos elemzésekkel. Továbbá nem hasonlítjuk össze az ún. „történelmi tényeket” azzal a képpel, amit az utókor később az eseményekről kialakított. Szeretnénk tetten érni azt a folyamatot, illetve annak működési mechanizmusát, amelynek során az események utólagos feldolgozása „létrehoz” egy sajátos „történelmet”: a visszaemlékezők történelmét, s nem áll szándékunkban „összehasonlító elemzést” végezni az „igazi” történések és az utólag konstruált „történelem” között. A mi szándékunk tehát korlátozottabb: szeretnénk néhány szempont szerint megvizsgálni azt, milyen kép alakulhatott ki a német megszállásról és annak következményeiről az események után néhány évvel, illetve még később, olyanok körében, akik nem is éltek még akkor. A tanulmány a háború utáni újságcikkek és publicisztikák alapján tesz kísérletet a „konstruált történelem” rekonstrukciójára. Ahhoz azonban, hogy ezt meg tudjuk tenni, meg kell határoznunk azt, mit tekintünk a német megszállás legfontosabb következményeinek, vagyis miféle történetet keresünk a múltban.

Először is a német megszállás következtében a magyar katonai és külpolitikai mozgástér végletesen beszűkült. A németek tudta nélkül szinte semmi érdemlegeset tenni nem lehetett. A magyar katonai alakulatok elhelyezkedését és különböző helyzetekben való alkalmazását a német hadvezetés döntötte el. Ennek megfelelően a hátszági hadigazdálkodás szerkezetét és a gazdaság produktumainak felhasználását illetően is a német hadvezetésnek, ill. a német birodalmi képviselőnek volt döntő szava. A magyar nyersanyagkészleteket és a humán erőforrásokat is a német hadigépezet szolgálatába állították. További következménye mindennek az lett, hogy a háborúból úgy kilépni, hogy Magyarország területe ne váljon hadszínterré, nem lehetett; s a megszállás után ennek semmilyen reális lehetősége nem volt.

A központi esemény, amelyet vizsgálatunk tárgyává teszünk, a zsidóság gettókba

kényszerítése és a vidéki zsidóság deportálása. A német megszállás után szinte azonnal megkezdődött a deportálások előkészítése, s mindehhez a magyar hivatalos szervek is segítséget nyújtottak (vasút, csendőrség). A háború utolsó évében kb. 600 000 magyar zsidó pusztult el haláltáborokban, munkatáborokban, a fronton munkaszolgálatosként és a nyilas terror következtében. A vészkorszakhoz való viszony azonban a háború utáni években – enyhén fogalmazva is – ambivalens volt. Kevés szó esett róla, és az sem mindig a megnyugtató tisztázás szándékával. A mai magyar kulturális és politikai közélet is tele van kölcsönös vádaskodásokkal, gyanúsítgatásokkal, ki nem mondott, rejtett értelmet és szándékot kereső és leplező újságcikkekkel és politikai nyilatkozatokkal. Ezek nagyon sokszor visszautalnak a XX. századi magyar–zsidó együttélésre, a vészkorszakra és arra, ami azután történt illetve nem történt: vagyis a tisztázás, a kibeszélés elmaradására. Ezzel kapcsolatban kell szólnunk arról a valószínűleg „történelmietlen” fölvetésről, hogy mi lett volna, ha nem következik be a német megszállás – ami azonban elvezet bennünket egy nagyon is valóságos kérdéshez: a felelősség kérdéséhez.

* * *

Még be sem fejeződött a háború, amikor 1945. május 6-án a *Népszava* cikket közölt „Két dokumentum március 19-ről” címmel. Mindenki tudta, aki olvasta, hogy 1944. március 19-ről van szó. Az írásban a Honvédelmi Minisztérium parancsát közlik, amely a 484. bbk. III. csfség 1944. számú parancsa volt, amely a bevonuló német csapatokkal szembeni ellenállást megtiltja a magyar alakulatoknak.²² Ki volt a felelős a megszállásért, és azért, hogy az olyan módon mehetett végbe, ahogyan végbement? Ez a téma kezdettől érdekelte a magyar közvéleményt, annak ellenére, hogy mindenki átélte az eseményeket, mindenkinek volt arról emléke, nyilván véleménye is. Jó lett volna bizonyosat tudni. Az újságok természetes módon a háborúval és annak utóhatásaival foglalkoztak, de tényszerű adatot nem sokat közöltek. Ez a jegyzőkönyv az egyik kivétel.

Mátrai Sándor a *Demokrácia* nevű lapban, – amely kisgazda lap volt, főszerkesztője ifj. Tildy Zoltán – cikket jelentetett meg a „miniszterelnökség titkairól”.²³ Ebben több a legenda és a mesés elem, mint a valóság, de az olvasók bizonyára élvezték, különösen azok, akik minden rosszat feltételeztek már előzőleg is a politikusokról. Mátrai Sándor néhány héttel később közölte a március 19-i koronatanács jegyzőkönyvét.²⁴ Ez valóban hiteles

²² „Két dokumentum március 19-ről”, *Népszava* 1945. május 6.

²³ Mátrai Sándor: „Fellebben a függöny a miniszterelnökség titkairól”, *Demokrácia* 1945. július 22.

²⁴ Mátrai Sándor: „Mi történt Horthy és Hitler utolsó tanácskozásán?”, *Demokrácia* 1945. augusztus 3.

jegyzőkönyv, aki átolvasta, sokat tanulhatott belőle, világosabban láthatta, mi történt vele és az országgal az elmúlt évben. Mátrai Sándornak nem lankadt érdeklődése az 1944-es esztendő iránt: 1946. január 5-én a *Képes Figyelő*ben ismét megjelent egy cikke.²⁵ Ez az „ANTI ez snájdig dolog lesz” címmel látott napvilágot. Állítólag hiteles forrás alapján közli a Sztójay-kormány első ülésének történetét. Jegyzőkönyvet nem mondhatunk, mert a cikk nem azt közöl, és egyébként is megkérdőjelezhető a hitelessége, továbbá az informátor megbízhatósága is. Mindenesetre jelzi: az olvasók és az újságíró is érdeklődött a közelmúlt eseményei iránt. Mindenesetre valószínű, ha hiteles jegyzőkönyv alapján írta volna meg Mátrai a cikkét, akkor sem kapott volna az olvasó sokkal jobb képet az ülés menetéről és az azon résztvevők vezetői kvalitásairól.

Minden újság rendszeresen és részletesen beszámolt a népbíróági tárgyalásokról, ítéletekről és a kivégzésekről is: ezekben a beszámolókból a bírósági ítéletek indoklása alapján adják elő az illető elítélt múltját. Szinte minden lap rendszeresen közöl leleplező cikkeket a német megszállók és magyar kiszolgálóik gonosztetteiről, ami egy idő után láthatóan fásulttá tette az olvasókat és az újságírókat is. Ennek illusztrálására álljon itt egy példa. Abban a lapszámban, ahol Lévai Jenő hosszú cikksorozatot indít a zsidómentő akciókról, találunk egy beszámolót Láday Mihály nyilas belügyi államtitkár akasztásáról. Az újságíró kedélyes hangnemben ír arról, hogy Ládaynak órákat kellett várnia saját akasztására, mivel a hóhérok sztrájkoltak, magasabb bért követelve. Később sikerült a munkahelyi tárgyaláson megegyezni, és Ládayt felakasztották, immáron emelt munkabéréért.²⁶ Ugyanez a lapszám első oldalon számol be Dálnoki Veres Lajos letartóztatásáról. Ez az esemény már mutatja: más irányba mozdul el a politika és a közvélemény érdeklődése is a következő hónapokban.

Közel két éven keresztül kapott a magyar újságolvasó híreket a magyar és a német háborús bűnösök elítéléséről, ennél jóval kevesebb szó esett az események háttéréről. Kevés az oknyomozó cikk, és azok sem mindig megbízható információkra támaszkodnak. Szintén a *Képes Figyelő* jelentette meg 1945 novemberében Csonka Emilnek, Szálasi titkárának naplórészletét; ezen kívül számtalan egyéni visszaemlékezés volt arról, hogy az illető hogyan élte át a háború utolsó évét. Ezek a cikkek sok új információt az olvasók számára nem tartalmazhattak. Nagy valószínűséggel ők maguk is hasonló események tanúi lehettek, hasonló körülmények között. Példaként álljon itt egy eset. A *Képes Figyelő* előbb említett számában, ahol Csonka naplórészletét közlik – egyébként kommentár nélkül – a szemközti

²⁵ Mátrai Sándor: „Sztójay Döme első minisztertanácsának lefolyása 1944. március 31-én”, *Képes Figyelő* 1946. január 5.

²⁶ *Képes Figyelő* 1947. január 25.

oldalon Dr. Farkas Lujza közöl leleplező cikket Fedák Sáriról. Farkas Lujza szerint Fedák Sári élete legboldogabb napjának nevezte 1944. március 19-ét. Egyéb intimításokat is közöl Fedákról, mind kompromittáló adat. Azt nem tudjuk, honnan volt Farkas ennyire jól informált. A nyilasokról sem jelent meg oknyomozó cikk. Az újságok beérték a különböző ítéletek ismertetésével, igaz, akkor nem fukarkodtak az elmarasztaló jelzők használatával. Az a benyomásunk, hogy közvetlenül a háború után nem értek meg a feltételek arra, hogy kellő távolságtartással lehessen írni a háborús évekről. Túlságosan közeli voltak az átélt események. Az első komolyabb cikksorozat az ostromlott Budapestről 1949. január 23-ától jelent meg a *Magyar Nemzet*-ben, május 3-ig.²⁷

A későbbiek során elsősorban történelmi ismeretterjesztő publikációk jelentek meg, de nem túl nagy számban, elsősorban az évfordulókhoz igazodva. Rögtön szemünkbe tűnik, hogy az ötvenes években a szélesebb olvasói réteghez szóló publikáció a német megszállásról illetve a deportálásokról nem jelent meg. A hatvanas évek elején érezhetően sokasodnak a háborúval összefüggő publikációk, kiadványok. 1962-ben jelenik meg Horthy Miklós titkos iratai címmel egy könyv.²⁸ Erősen válogatott dokumentáció. '964-es Ránki György könyve: Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről. 1965-ben Nemes Dezső, és Karsai Elek egy-egy könyve számíthatott még a szakmán kívüli olvasók érdeklődésére.²⁹ Az első cikk, amelyet az érdeklődő (de nem feltétlenül szakértő) közönség e tárgyban olvashatott, Ránki György tanulmánya volt 1963-ban.³⁰ Ezt követték az első „évfordulós” kiadványok 1964-ben: Juhász Gyula és Karsai Elek két kisebb tanulmánya az *Élet és Tudomány* című ismeretterjesztő hetilapban.³¹ A két kiváló történész a kor színvonalán, az akkori tudományos ismereteknek megfelelően foglalta össze mindazt, amit akkor a témáról tudni – és publikálni – lehetett. Nem jelezzük itt a kifejezetten a szakmának szóló, szakfolyóiratokban megjelenő cikkeket.³²

Szintén 1964-ben olvashattak az érdeklődők először a Szálasi-puccs eseményeiről magasabb színvonalon, de mégis közérthető formában.³³ A húsz éves „évforduló” elég jelentősnek tűnt a hivatalos szervezetek ahhoz, hogy néhány jól kiválogatott publikációt

²⁷ „A vérző város”, *Magyar Nemzet* 1949. január 23 – május 3.

²⁸ Horthy Miklós titkos iratai Kossuth Könyvkiadó 1962.

²⁹ Karsai Elek: A budai vártól a Gyepüig. 1941-1945. Táncsis Kiadó, 1965, és Nemes Dezső: Magyarország felszabadítása. Budapest. 1965.

³⁰ Ránki György: „Az ország német megszállása és Horthy hadserege”, *Valóság* 1963, 3. sz.

³¹ Juhász Gyula: „Magyarország megszállása, 1944. március 19.” *Élet és Tudomány* 1964, 12. sz.; Karsai Elek: „Egy gyászos évforduló. A deportálások kezdete”, *Élet és Tudomány* 1964, 20. sz.

³² A téma iránt érdeklődők figyelmébe, a témát érintő bibliográfia: Várady Géza: „Magyarország német megszállása, 1944-45. Válogatás az összefoglaló művekből”, in *Magyarország 1944. Német megszállás*, szerk. Vargyai Gyula és Almási János, Nemzeti Tankönyvkiadó 1994, 154 skk. o.

³³ Rozsnyó Ágnes: „A Szálasi-puccs”, *Élet és Tudomány* 1964, 41. sz.

megjelentessenek. Ez után, mintegy hagyományt teremtve, megfigyelhető lesz az „évfordulós” cikkek elterjedése. Egy-két kivételtől – és természetesen a kifejezett szakmunkáktól – eltekintve, többször visszatér a kampányjelleg. A kivételek egyike, és legjelentősebbike, Ránki György 1944. március 19 című könyve, amely 1968-ban jelent meg a Kossuth könyvkiadó gondozásában, a „népszerű történelem” sorozatban. Az írás a német megszállás közvetlen előzményeitől a kiugrási kísérletig kíséri figyelemmel a magyar történelmet. A következő jeles év az 1974-es: a harmincadik év, ami eltelt a szörnyű idők óta. Sokak számára tűnhetett úgy, hogy elérkezett az idő a higgadt, nyugodt légkörű visszatekintésre; meglepődve tapasztaljuk azonban, hogy kevés publikáció jelenik meg a témáról. A kiadások koncentráltsága is megszűnik, időben hosszan elhúzódik a visszatekintő írások megjelenése. Az „évforduló” tulajdonképpen két évig tart. A szépirodalom területén két fontos, korszakos mű jelenik meg: Ember Mária *Hajtűkanyar* és Kertész Imre *Sorstalanság* című regénye. Egyik sem marad visszhang nélkül, de mivel témájukat tekintve inkább a vészkorszak eseményeit feldolgozó írások, az elemzésükre majd ott visszatérünk.

Az 1977-es év az első komolyabb „nyilas könyv” megjelenésének éve.³⁴ Rögtön a következő évben kisebbfajta szenzációnak minősül Karsai Elek *Szálasi naplója* című publikációja.³⁵ Itt kell megjegyeznünk, hogy általában is megnőtt a közelmúlt történetét feldolgozó ismeretterjesztő kiadványok és műsorok száma a hetvenes évtizedben: a Magyar Televízióban ekkoriban kezdődnek el a XX. század történetét bemutató dokumentum-sorozatok.³⁶

A következő fontos dátum 1984. Ismét évforduló. Az egyik legnépszerűbb kiadvány a *História* történelmi folyóirat kiadványa lett.³⁷ Ebben az évben jelent meg a Magvető kiadó „Nemzet és emlékezet” sorozatában Vigh Károly: *Ugrás a sötétbe* című könyve is a sikertelen kiugrási kísérletről. De ez azaz év, amikor kiadásra kerültek olyan cikkek is, amelyek évtizedekig nem láthattak ismételten napvilágot: gondolunk itt elsősorban Bibó István tanulmányára.³⁸ Ugyancsak ebben az évben jelent meg magyarul először, és nagy siker volt a könyvpiacon Gideon Hausner *Ítélet Jeruzsálemben* című könyve az Eichmann-per történetéről. Két jelenségre is felfigyelhetünk ekkoriban. Az egyik az, hogy nem áll le a történelmünket közérthető formában tárgyaló publikációk sora az „évforduló” végével;

³⁴ Rozsnyó Ágnes: *A Szálasi-puccs*, Népszerű történelem, Kossuth 1977.

³⁵ Karsai Elek: *Szálasi naplója. A nyilasmozgalom a második világháború idején*, Kossuth 1978.

³⁶ Ezek anyaga a későbbiekben könyvalakban is megjelent. Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén*, RTV – Minerva – Kossuth 1982; *Zsáktutca*, RTV – Minerva 1985.

³⁷ *Az 1944. év története*, szerk. Glatz Ferenc, Lapkiadó 1984.

³⁸ Lásd *Zsidókérdés – Asszimiláció – Antiszemitizmus*, szerk. Hanák Péter, Gondolat 1984.

tovább folytatják a cikkek megjelentetését a különböző értelmiségi folyóiratok, s a könyvkiadók is több ismeretterjesztő kötetet dobnak a piacra. Nő az érdeklődés, ugyanakkor csökken az ideológiai központ irányító szerepe (és valószínűleg az ereje is) arra, hogy beleszóljon a kiadók mindennapi munkájába. A másik figyelemre méltó változás az, hogy egyre több az olyan kiadvány, amelynek a magyar vészkorszak a tárgya.

* * *

Magyarország jelenlegi területén 1945. december 31-én 195 000 zsidó élt. Ez megközelítőleg 40% az 1941-ben zsidónak tekintett személyek számának: 1944. március 19-én a jelenlegi ország területén kb. 461 000 zsidó élt. A zsidóságot ért veszteség azonban ennél nagyobb, hiszen a magyar állami szervek, a politikai intézményrendszer, az egyházak és az egész társadalom ténylegesen a megnagyobbodott ország területén volt felelős állampolgárai életéért. Az egész ország területén pedig kb. 825 000 zsidónak tekintett személy élt 1941-ben; 1944. március 19-én mintegy 762 000 zsidó. Közülük 1945. december 31-én 260 000 volt életben, ez megközelítőleg az eredeti (1941-es) létszám 32%-a. A veszteség 68%. Tájékoztatóképpen néhány európai ország hasonló adatai:

- Ausztriában a veszteség 75%
- Csehszlovákiában 79%
- Franciaországban 44%
- Hollandiában 80%
- Lengyelországban 97%
- Romániában 60%

A publicisztikák sora nagyon hamar, már 1945 márciusában elindul, a *Szabad Népb*ben Darvas József „Őszinte szót a zsidókérdésben!”³⁹ című cikkével. Ebben a tulajdonképpen ünnepi számban többek között Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Horváth Márton, Losonczy Géza írt cikket. Nem világos, hogy tudatos szerkesztői koncepció van-e a Darvas-cikk megjelentetése mögött, vagy éppen ellenkezőleg, a koncepció hiánya. Darvas véleménye szerint az őszinte szó „az ide is vágok, oda is vágok” módszerben jelenhet meg a leghatásosabban. Egy állítólagos zsidó ember, aki „Krisztusarcú” és sokat szenvedett, mondja el véleményét Darvasnak, aki azt csak tolmácsolja a közvéleménynek. A

³⁹ *Szabad Nép* 1945. március 25.

„Krisztusarcú” aggódik az éppen csak kialakuló demokrácia jövőjéért: „a zsidókérdés még nem elintézett dolog” – mondja, majd így folytatja: „Hallgatni róla talán kényelmes, de nem becsületes álláspont. S főleg nem hasznos, éppen az épülő demokrácia érdekében. Mert a hallgatás mögött – ezt ön is jól tudhatja – olyan keserőségek gyűlnek zsidók és nem-zsidók részéről egyaránt, amelyek, ha elintézetlenek maradnak, komolyan zavarhatják az új magyar demokrácia munkáját.” A „zsidókérdésről” van szó, mondja Darvas, „amely még mindig itt kísért közöttünk”. De mi ennek a tartalma? Darvas szól az áldozatokról, a sok szenvedésről, amit a zsidóságnak el kellett szenvednie. Azokról, akik életben maradtak, de el kell viselniük azt a fájdalmat, hogy szeretteik elpusztultak. A „reakció” által gerjesztett antiszemitizmusról, amit nehéz lesz levetkőzni: „[...] az antiszemita fertőzés igen súlyos volt, azt botorság lenne tagadni.” A zsidóságot „rehabilitálni” kell, ahogyan Darvas mondja – de ne essünk túlzásokba! Az egyszerű kisembert „elvakította a propaganda és engedte, hogy urai belevigyék egy bűnös háborúba, amelynek ostora aztán az ő testén szakított szörnyű sebeket. [...] Ma azután, amikor eszmélni kezd, az ellenkező végletbe esve, ki sem meri mondani hangosan a ’zsidó’ szót”. Arra a kérdésünkre, hogy mi lehet a „zsidókérdés” konkrét tartalma, találunk Darvasnál egy utalást: „Szólni kell mind a két fél felé, nyíltan, őszintén és keményen. Egyik felé meg kell világítani tisztán – amit huszonöt esztendő alatt soha sem lehetett – a zsidókérdés társadalmi hátterét.” A cikkben utalás történik a gazdag bankárookra, gyárosokra és kereskedőkre, akikre a reakció erői mindig is mutogattak, gerjesztve a szegény emberekben az antiszemitizmust. Mindezt a demokrácia érdekében le kell leplezni, miként a „zsidó bosszúról” szóló nyilas meséket is. „De a zsidóság egy része felé is kell az őszinte, kemény beszéd” – állítja Darvas. A cikk eddigi részében semmi olyan állítás vagy utalás nem volt, ami a kommunista párt lapjában, 1945-ben ne jelenhetett volna meg. Ezután azonban az eddig kifejtettek ellenkezőjét is elmondja Darvas, négy bekezdésen keresztül. A zsidók ugyan sokat szenvedtek, de ne „mártíromkodják túl” magukat. Mások is szenvedtek már ebben a hazában sokat, pl. a parasztok, akiket évszázadokon keresztül elnyomtak és kizsákmányoltak. A szenvedés tehát nem lehet „nemesi kutyabőr”, amelyért most előjogok járnak. „Pedig ma határozottan van a zsidóságnak egy része, szerencsére kisebb része – főleg éppen olyan polgári elemek, akik soha nem tettek semmit a fasizmus ellen, a demokráciáért –, amely elvárja, sőt követeli ezt az elismerést.” A következő kemény szó a „lógósoknak” szól: ne akarják a munka könnyebb végét megfogni. Értsd: ne akarjanak gazdag bankárok és kereskedők lenni újra. „Miért akarnak hát most hamis mártíriumuk leple mögött tétlenkedni azok, akik, amíg lehetett, mindig a napos oldalon állottak?” Azután a „zsidó bosszúról”. Nem lesz zsidó bosszú, ez csak nyilas propaganda, állítja Darvas, majd

néhány bekezdéssel lejjebb így ír: „Az utóbbi esztendőök során egy furcsa – munkaszolgálatos – szemlélet fejlődött ki náluk: úgy tanulták meg a világot látni, hogy vannak keretlegények és vannak munkaszolgálatosok. Most, hogy fordult a világ, ők szeretnék keretlegények lenni...” Vagyis ne akarják a zsidók túlhangsúlyozni a szenvedéseiket, mert mások is szenvedtek már eleget, ne akarjanak előjogokat, mert zsidók, továbbá ne akarjanak bosszút. „Elvégre nem minden zsidó született demokrata, és közöttük is szép számmal akad gyenge képességű, munkáért nem nagyon rajongó ember.”

Tudatos volt-e ennek a cikknek az első számban való megjelentetése? Vajon mi volt a kommunista párt szándéka ezzel a cikkel? Tükrözi-e a párt álláspontját, avagy csak Darvas egyéni véleménye? Állíthatjuk, hogy tudatos volt a cikk megjelentetése. A kommunista párt többek között ezzel a cikkel is, de más egyéb gesztusokkal is le akarta magáról mosni a „zsidó párt” címkét: mi kommunisták a szegények és kizsákmányoltak pártja vagyunk, függetlenül a származástól! Darvas cikke elméleti szempontból semmi újat nem hozott. A zsidókérdés társadalmi háttere a vulgármarxista megközelítésű „gazdag zsidók”, akik kizsákmányolják a dolgozókat, és akiket a fasiszta reakció azonosít az összes zsidóval. Pedig nem minden gazdag ember zsidó – mondja Darvas. „A kizsákmányolt, nyomorgó munkástömegek előtt a zsidó kapitalistákat kell szidni – akkor talán nem veszik észre, hogy a tőke, legyen az a legjámborabb keresztény kezében is, mindenképpen kizsákmányolja, megnyomorítja a munkást.” Darvas József cikke 1945 márciusában nem tisztázott semmit a zsidókérdésben, hiába volt címében az „őszinte szó”. Darvas és a kommunista párt célja a cikk megjelentetésével valószínűleg nem esett egybe, de mindkettőnek volt vele célja. Úgy tűnik, egymást használták föl, különböző okok miatt. A kommunista vezetők örültek, hogy egy közismert népi író, akiről köztudott, hogy nem zsidóbarát, ír cikket a zsidók szenvedéseiről. A cikk második felében megfogalmazott fenyegetés pedig értelmezhető volt a kapitalisták és egyéb „lógósok” figyelmeztetéseként egyrészt, másrészt hitelesebbé tehetette a kommunista pártot az elfogulatlan jóvátétel támogatói sorában. Erre a legitimációs „trükkre” a pártnak nagy szüksége volt. Darvas valószínűleg azt írta meg, amit gondolt, és örült, hogy mindezt a kommunisták lapjában teheti: ez bizonyos fokú védettséget adott számára. Darvas tartott attól, hogy ezután a zsidók előrenyomulnak és a legtöbb kulcspozíciót megszerzik maguknak a politikai, gazdasági és kulturális életben. Ennek a félelmének a cikkben hangot is adott – „őszintén”. Augusztus 26-án, a Nemzeti Parasztpárt gyűlésén a márciusi cikkében írtakhoz hasonló gondolatokat fejtett ki: „Van itt egy réteg, amely valóban embertelen szenvedéseket volt kénytelen az elvakult gyűlölség következményeképpen elviselni. Ez a réteg most a szenvedések jogán előjogokat követel

magának. Mi elismerjük szenvedéseiket, tudjuk nagyon jól, mit kellett túrniuk, mi magunk is mindent megtettünk segítségükre az üldöztetés nehéz idejében, de nem hallgathatjuk el, hogy ha a szenvedések jogán valakinek joga van jóvátételt követelnie, akkor az a dolgozó magyar nép.”⁴⁰

Darvas cikke nem maradt visszhangtalan, válaszcikket közölt Parragi György „Új antiszemitizmus?” címmel, és a *Népszavában* Hámori László „Antiszemitizmus és monopolizmus” címmel. A Parasztpártot meggyanúsítják bizonyos antiszemita szimpátiával. Erre a párt befolyásos vezetői válaszolnak a *Képes Figyelő*ben. Kovács Imre cikkében felveti a felelősség kérdését. Sajnos nem elemzi következetesen és elmélyülten a problémát, kizárólag hírlapi színvonalon ír, de így sem érdektelen megvizsgálnunk írását. Kovács elhatárolja a „zsidókérdést” az „antiszemitizmustól”. Az antiszemitizmus a propaganda által terjesztett gyűlöletes tévhit, amely az elmúlt szörnyű eseményekhez nyújtott háttérrel és alapot. A „zsidókérdés” azonban a jelenben is megvan. Kovács szerint a magyar társadalom egyetemlegesen, és különösen a parasztság, nem tehető felelőssé a zsidóüldözések miatt. A magyar parasztság nem volt antiszemita, és most sem az. „Ami antiszemitizmus volt a magyar társadalomban, azt a magyarsággal vajmi kevés közösséget vállaló, inkább idegen elemek szították. Maga a nép megfért a zsidósággal.” A következő bekezdés kulcsfontosságú gondolatokat fogalmaz meg: minden ezután lezajló vita e körül a problematika körül forog majd, kimondva vagy kimondatlanul. „Ma azonban más a helyzet. Amit elkövettek a zsidósággal, azt a zsidóság az egész magyarság rovására írja, és nem ismeri azt a megkülönböztetést, amit mi ismerünk, hogy tudniillik vannak jó zsidók és vannak rossz zsidók, mint ahogy jó keresztények és rossz keresztények. [...] A zsidóság olyan rendészeti, közigazgatási és gazdasági pozíciókat foglalt el, amelyekből érezteti ellenszenvét a magyarsággal szemben, sokszor nagyon szerencsétlenül, és ennek következménye, hogy lassan-lassan a magyar nép sem tud különbséget tenni zsidó és zsidó között.” Tehát más ma a helyzet – mondja Kovács. Arra gondolhatnánk, a helyzet azért más ma, mert a zsidósággal olyan dolog történt, ami korábban egyetlen más néppel sem történt még soha. Korábban is volt „zsidókérdés”, volt antiszemitizmus, voltak pogromok, de nem volt az egész kontinensre kiterjedő, szervezett népiirtás. Kovács Imrének azonban más a problémája. A magyarság felelősségét rövid úton elhárítja: „egyetlen paraszt sem örült annak, amikor látta a zsidókat deportálni”; és a már említett „idegenek által szított antiszemitizmus” után rátér a zsidók felelősségére. A józan mérlegelés, számonkérés és büntetés helyett bosszúállás folyik, illetve veszi éppen kezdetét – Kovács szerint. Az egész

⁴⁰ Darvas József: „Vissza a néphez”, *Szabad Szó* 1945. augusztus 28.

magyarságra haragszanak a zsidók, és kihasználva kulcspozícióikat, „éreztetik ellenszenvüket”.

Fontosnak érezzük megjegyezni, hogy a deportálásokért való felelősség kérdését – illetve annak megoszlását a magyar társadalom, a magyar hivatalos szervek illetve a németek között – ebben az időben még hiába keressük az írásokban. Ez egzakt formában csak néhány évvel később jelenik meg a publicisztikákban, hogy azután rögtön el is tűnjön hosszú évtizedekre. Akkoriban magától értődő és bizonyításra nem szoruló álláspont volt, miszerint a zsidóság tragédiájáért a németeket terheli a felelősség. Volt antiszemitizmus, amelyet „idegen elemek” és néhány „reakciós” szított, de ez nem járta át az egész magyar társadalmat. A magyar nép köréből nem indulhatott volna ki – mint ahogy nem is indult – egy olyan kezdeményezés, amely a holokauszthoz vezet; a magyar uralkodó osztály egyes körei azonban fertőzöttek voltak antiszemita nézetekkel. Az igazi veszély abban áll, hogy a zsidóság háború utáni viselkedése egy új, mélyreható antiszemitizmust válthat ki, amelyet már nehéz lesz kezelni. Ez lenne Kovács gondolatmenete, amely néhány alapvető pontjában megegyezik Darvas Józsefével. A két írás azonban olyan momentumra is utal, amely később kikopott az érvek közül. Ez a szempont pedig a magyar parasztság évszázados szenvedéseire való hivatkozás. Ne felejtjük el, a háborút megelőző évtizedekben valóban milliók éltek emberhez méltatlan körülmények között elsősorban a parasztság körében. A modernizáció kapitalizálódó ipari világa nem enyhítette a korábbi szegénységet, éppen ellenkezőleg, a nyomor sok helyen – éppen a mezőgazdaságban és a vidéki szegények körében – már-már elviselhetetlenné vált. Az is társadalomtörténeti tény, hogy a zsidóság Kelet-Európában sikeresebben alkalmazkodott a modernizáció kihívásaihoz, s ez az „érzés” kimondva-kimondatlanul benne van Darvas és Kovács érvelésében is. „Mi is szenvedtünk már eleget, most ti is szenvedtetek, nem jár senkinek több kárpótlás.” Ehhez járul még egy „vád”, miszerint a zsidók most elfoglalnak minden fontos posztot, és ők akarnak majd az új demokráciában dirigálni. Próbáljunk meg az állítások mögé nézni!

Az akkori hónapokban nagyon fontos – néha élet-halálkérdéssé váló – igazolóbizottságok tagjainak jelentős hányada zsidó származású személyekből állt. Erről többen is írnak úgy, mint tényről: „[...] az igazolóbizottságok tagjainak jó része zsidó, s e bizottságok vizsgálódó tevékenységének egyik gerince az, hogy az odacitált emberek részt vettek-e a zsidóüldözésben.”⁴¹ Sok más kulcspozícióba is kerültek zsidók. Ezzel összefüggésben érdemes néhány pillantást vetnünk Dénes Béla baloldali cionista vezér nyomtatásban is megjelent előadásának szövegére, amelyet egy leninista-cionista

⁴¹ Dr. Kende Péter: *Röpirat a zsidókérdésről*, Magvető 1989, 57. o.

vitafórumon mondott el. Többek között ezeket: „A furcsa az, hogy a zsidó értelmiség, melynek tudnia kell, hogy létét a diadalmas szovjet hadseregnek köszönheti, s ismeri az angolok egészen galád háború-alatti magatartását éppen a zsidókkal szemben, alapjában véve mégis anglofil beállítással. [...] Mindennél fontosabb, hogy minden zsidó tisztában legyen vele: Európában és másutt a jelen pillanatban – s ez a pillanat nagyon sokáig fog tartani –, egy másfajta szocializmus jut döntő szerephez, s ez az orosz szocializmus. Amiért is célszerű lesz, ha ez a magyarországi zsidóság teljes figyelmét ennek a szocializmusnak szenteli [...] s ehhez alkalmazkodik. [...] Értsük meg végre: nem a polgári társadalom világa van kialakulóban Közép-Európában, hanem valaminő egészen más világ. [...] Ha a második világháborúban a Szovjetunió győzött, s ez a diadalmas szocialista nagyhatalom nem az Óceán túlsó felén, nem tőlünk messze létezik s űzi a maga politikáját, hanem velünk szomszédságban, akkor nyilván rövidesen [...] bekövetkezik a politikai eszmék kicserélődése és egybehangolása is.”⁴²

Úgy tűnik, el kell fogadnunk azt a véleményt, hogy a zsidóság „túlzott szerepet” látszott vállalni a rendcsinálásban, és határozottabb elképzelése volt a jövőt illetően, mint a magyar társadalom más csoportjainak. Mindez azonban nem magyarázza, hogy miért esik olyan kevés szó a magyar társadalom felelősségéről. Az, hogy a zsidóság aktívan vesz részt a közélet megtisztításában, továbbá az, hogy a magyar társadalom minden rétege sokat szenvedett a háború utolsó évében – és azt megelőzően is –, nem zárna ki a felelős elemzés lehetőségét, legalábbis elvben. Ehelyett azonban azt látjuk, hogy szinte minden felelősséget a németekre illetve az egykori magyar uralkodó osztályra hárítanak. Ebben az összefüggésben a német megszállás következménye a zsidóság pusztulása. Bizonyos uralkodó körök által szított antiszemitizmus csak szükséges, de nem elégséges feltétel volt; megfordítva azonban már nem igaz a tétel: a magyar antiszemitizmus önmagában sosem jutott volna el ekkora pusztításhoz. Ezt a logikát tovább gondolva érthetjük meg a korábban idézett szerzőket. Miért is nem érezték a felelősség kérdésének igazi súlyát? Egyszerűen azért, mert nem érezték magukat és a magyar társadalmat felelősnek. Az antiszemitizmus továbbélését és esetleges erősödését azonban veszélyes tendenciának vélték; azt szerették volna megelőzni illetve megállítani. Az antiszemitizmus erősödésében azonban a zsidóság háború utáni viselkedését is hibáztatták, ha nem is olyan mértékben, mint a korábbi, mély nyomokat hagyó uszító propagandát. Többek között ebből vezethető le az a makacsul jelenlévő gondolat, miszerint az antiszemitizmus és a zsidókérdés csak részben függ össze egymással.

⁴² Dénes Béla: *A zsidó értelmiség útja*, 1945.

Ezenközben megszólalnak egyházi részről is. Azt kifogásolják, hogy az egyházakat méltánytalan elmarasztalni a zsidóüldözések idején tanúsított magatartásukért. Sándor Dénes azt állítja, hogy a katolikus egyház annál többet, mint amit tett, nemigen tehetett volna. Cikkében, amelynek már az alcíme is árulkodó – „Levél azokhoz, akik azt állítják, hogy a magyar katolikus egyház nem kelt az elmúlt évben az üldözöttek védelmére” – felsorol sok esetet, amikor egyházi személyek segítettek az üldözötteken. A budapesti rendházak mindegyike bűjtatott zsidókat tudomása szerint, és utal a hercegprímási körlevélre is. Felhívást is intéz az olvasókhoz: számoljanak be minden segítő, embermentő akcióról, amiről csak tudomásuk van.⁴³ Nem tudunk arról, hogy mi lett ennek a felhívásnak az eredménye.

Úgy tűnik, 1946-ban az álláspontok polarizálódnak, a hangnem radikalizálódik. Egyrésztől Darvas József és Veres Péter, másrésztől a Zsolt Béla által szerkesztett *Haladás* hetilap éles vitába keveredik egymással. A vitára az ürügyet a földosztás körüli anomáliák adták. Zsolt kifogásolta, hogy zsidók nem kaptak földet. Mindez még a korábbi séma szerint folyó vita: kinek mi jár az elszenvedett sérelmekért. Molnár Miklós próbál meg – sikertelenül – józan hangot megütve „igazságot tenni” a *Valóság* márciusi számában.⁴⁴ Molnár szerint is van antiszemizmus, és ez ellen küzdeni kell, de nem úgy, ahogyan ezt Zsolt és Veres teszik. Molnár szerint Zsolt újra építi a gettó falait, Veres viszont érzéketlen a zsidók tragédiájára. Az 1946-os vitákat lehet úgy is értelmezni, mint „versenyt”, ami azt hivatott eldönteni, hogy kinek jár több „kárpótlás” az elszenvedett megpróbáltatásokért. Ezt a helyzetet súlyosbították az év során előforduló nyíltan antiszemita megmozdulások, elsősorban vidéken. A májusi kunmadarasi pogrom mellett, a nyár folyamán több más településen is felbukkan a „vérvád” motívuma.⁴⁵ A megmozdulások kiváltó okai különbözők: van, amikor pusztán gazdasági jellegű, több esetben a deportálásokból hazatérő zsidók korábban széthordott vagyonának visszaszolgáltatása ellen lépnek fel azok, akik részesültek ebből a vagyonból, és ez kap antiszemita „ideológiai” alátámasztást; más helyeken az új hatalom emberei, akik történetesen zsidók, ütköznek a régi garnitúra embereivel, és ez vezet antiszemita megmozdulásokhoz. Ezeknek az eseményeknek a részletes elemzése nem tartozik szorosan tanulmányunk tárgyához, de attól nem is teljesen független. Mi lehet az oka annak, hogy néhány hónappal egy olyan szörnyű tragédia után, mint amilyen a második világháború volt, azok, akik a szörnyűségek elszenvedői voltak,

⁴³ Sándor Dénes: „Az egyház és az üldözöttek”, *Új Ember* 1945. szeptember 2.

⁴⁴ Molnár Miklós: „Öszinte szót a zsidókérdésben”, *Valóság* 1946. március-május, 51-54. o.

⁴⁵ Pl. Csanádpalota, Debrecen, Hajdúhadház, Mezökovácsháza, Sopron, Tiszaladány. Más településeken a „vérvád” motívum megjelenése nélkül is vannak antiszemita megmozdulások.

„egymásnak esnek”? Ez a jelenség a társadalom mélyrétegeiben meglévő komoly ellentétet sejtet, ami nyilvánvalóan akadályozhatja az új demokratikus rend kialakítását is. Többek között ez a belátás is oka lehetett annak, hogy a kommunista párt neves ideológusai 1946. nyarán szinte egy időben és különböző olvasói rétegeket megcélozva jelentetnek meg tanulmányokat és cikkeket a „zsidókérdés” tárgyában.⁴⁶

Révai József cikkét annyira fontosnak tartották, hogy az írás az egész első oldalt elfoglalta a *Szabad Nép* vasárnapi számában. A kommunista párt akkori vezetői elérkezettnek látták az időt egy ideológiai offenzíva megindításához. Ebben volt kulcsszerepe Révai cikkének. Ez az írás, ahol először jelenik meg Magyarország területi veszteségeinek és a zsidókérdésnek az összekapcsolása, és ez az a cikk, ahol az „utolsó csatlós” momentum is megjelenik, igaz ekkor még nem ebben a kifejezési formában. Révai a Párizsban zajló béketárgyalások ismertetésével kezdi cikkét, majd felteszi a kérdést: „A magyar közvélemény joggal veti fel a kérdést: miért kedvezőtlenek Magyarország békekilátásai, miért kedvezőtlenebbek a többi csatlós ország békekilátásainál?”⁴⁷ Révai szerint azért eleve esélytelen a magyar diplomácia, mert rossz volt a „béke-előkészítés”. Béke-előkészítésen Révai a háborúban való részvételt érti: „Rossz volt csatlakozni a ’tengelyhez’, rossz volt hátba támadni Jugoszláviát, rossz volt részt venni a Szovjetunió elleni orvtámadásban, rossz volt hadat üzeni az Egyesült Államoknak.” Ugyan más országok is megtették ezt, azok azonban korrigálták hibájukat, és legalább a háború végén „fegyveresen (is) hozzájárultak a szövetségesek győzelméhez”. Ez Révai szerint kulcskérdés a béketárgyalásokon. „Horthynak és Szálasinak, a magyar feudális és fasiszta reakciónak ’köszönhetjük’ elsősorban, hogy a magyar béke-előkészítés rossz volt, rosszabb az olasznál, a románál, a bolgárnál, a finnél. [...] Aki a magyar demokrácia rossz béke-előkészítését meri okolni azért, hogy a magyar béke nem olyan lesz, amilyennek szeretnénk, az Horthyékra menti fel a felelősség alól, a magyar reakció mérhetetlen bűneire borít fátyolt.”

Megjelenik tehát a felelősség kérdése, de nem abban a formában, ahogyan ezt mi keressük – bár az is lehet, hogy ha alaposan átgondoljuk azt, amit Révai ír, mégis csak azt találjuk, amit keresünk! Először is Horthy és Szálas – illetve az őket körülvevő, befolyással rendelkező politikusok – politikáját, céljait és tetteit egy kalap alá venni és azonosítani nem indokolt, még egy publicisztikában sem. Ezt Révai is tudta, legalábbis tudnia kellett, és semmi okunk feltételezni, hogy ennyire ne lett volna tájékozott. Vagyis tudatosan

⁴⁶ Horváth Márton: „Zsidóság és asszimiláció” és Molnár Erik: „Zsidókérdés Magyarországon”, *Társadalmi Szemle* 1946. július, továbbá Révai József: „Párizs és Miskolc”, *Szabad Nép* 1946. augusztus 4.

⁴⁷ Révai József: „Párizs és Miskolc”, *Szabad Nép* 1946. augusztus 4.

csúsztatott. Ezt pedig valamilyen célból és okkal tette. Az egyik ilyen ok nyilvánvalóan az, hogy ne csak a nyilasok és a velük szorosan együttműködők kerüljenek a közéleten kívülre, hanem szinte mindenki, aki a két háború közötti rendszerben bármiféle pozíciót betöltött. Az volt a jó a kommunistáknak, hogy ha a számonkérés réme a lehető legtöbb embert tartja rettegettségben. Mindenkit nem lehetett ellenőrizni, különösen nem lehetett mindenkit „leváltani” – de lehetett fenyegetni. Az állandó félelem sokakat „önként” a kommunisták táborába hajt majd – gondolhatták, és jól is gondolták –, a többiek közül pedig céljaiknak megfelelően lehet majd válogatni. A lényeg tehát az, hogy ki kell terjeszteni a bűnösség illetve a bűnrészesség érzését mindenkire, aki 1945 előtt a politikai, tudományos, művészeti, igazgatási közéletben részt vett, bármilyen kis pozícióban is. A kommunisták nagyon is tudatosan törekedtek arra, hogy csökkentsék politikai ellenfeleik számát; ezért kellett mindenkit kompromittálni, akit csak lehet.

Egy másik nagy bűn a kommunisták szemében a „demokrácia” ellen való bármiféle cselekedet volt. A „demokrácia” szót 1945 és ’48 között sokan használták, ha lehet még többen „féltették”, de az nem derült ki pontosan, hogy mit értettek a kifejezés alatt. Az viszont kiderült, hogy nem ugyanazt értették. Révai elég világosan – és meglepően nyíltan – kimondja, hogy véleménye szerint a demokrácia egyik legfontosabb ismérve a szovjet politikához való igazodás. „A Szovjetunió külpolitikája a szovjetállam érdekeiből indul ki, tehát – ha tetszik – szintén hatalmi politika, de ennek a hatalmi és biztonsági politikának az érdekei azonosak a demokratikus fejlődés érdekeivel. Nem a Szovjetunió tehet róla, hogy a magyar demokrácia fejlődése más irányú volt, mint a szovjet külpolitika.” Ez világos beszéd. A szovjet érdekeknek megfelelő magyar belpolitikai változások demokratikus változások, az egyebek nem. Ezeknek a „pozitív” változásoknak az igazi letéteményese természetesen a kommunista párt. Minden olyan írás, nyilatkozat, politikai cselekedet, ami a baloldali, munkásmozgalmi (értsd: kommunista) törekvéseket akadályozza, azok helyességét megkérdőjelezi, az mind a „demokrácia” elleni tett, és mint ilyen büntetendő. Az antiszemita viselkedés szintén demokráciaellenes. A probléma ott merült fel, hogy Miskolcon a kommunista párt által szervezett és a diósgyőri munkások részvételével lebonyolított, a „feketézők” elleni tüntetés antiszemita pogromba torkolt, amely több napig tartott és két halálos áldozatot is követelt, többek között a kommunista (és zsidó származású) Fogarasi Artúr rendőr főhadnagyét. Révainak nagyon nehéz volt megmagyarázni az esetet. Mégis sikerült olyan formulát találnia, ami tökéletes, legalábbis látszólag. A jó cél érdekében szervezett tüntetést reakciós, fasiszta provokátorok változtatták át antiszemita tüntetéssé. Ez annál nyilvánvalóbb, hiszen a munkásosztály és

annak igazi pártja, a kommunista párt nem lehet antiszemita, mivel ők demokratikus pártok.

Nem nehéz Révai logikáját követni, még akkor sem – vagy éppen azért? – ha állításai és érvei mögött a bizonyítékok nem felelnek meg az igazságnak. Röviden összefoglalva: ahol antiszemitizmus van, a munkásmozgalmat visszaszorítják és igaztalanul vádolják, ott nincs demokrácia. Amelyik országban pedig nincs demokrácia, az nem számíthat a Szovjetunió támogatására, következésképpen a magyar területi igények teljesülése a béketárgyalásokon azon múlik, mennyire erősödik a kommunista párt befolyása. Révai cikke elsősorban a jövőnek szól, annak ellenére, hogy a múltat elemzi: az 1945 előtti politikai rezsimek minden tagja felelős mindazért a szenvedésért, ami a magyar népet – beleértve a zsidókat is – érte. Zsarolás ízü a gondolatmenet további része, miszerint ha nem szakítunk mindennel, ami a múlthoz köt bennünket, akkor a jövőben is hátrányok fognak bennünket érni. A nyomaték kedvéért még idézi Molotovot, miszerint „a Németország szövetségeseiként fellépett támadó országoknak – a vezető köreik által elkövetett bűnökért – felelősséget kell viselniük”. Ebben az esetben is lényeges azonban megnéznünk, mi az, amit Révai nem kezelt hangsúlyosan a cikkében. Révai nem szól a cikkben a német megszállásról – egy szót sem! Következésképpen minden, ami a második világháború során Magyarországgal illetve Magyarországon történt, azért csakis a korábbi magyar politika a felelős. Ebben a felelősségben azonban osztoznia kell az egész népnek, legalábbis azoknak, akik nem egyértelműen a jó oldalon álltak. Ilyenek pedig kevesen voltak, elsősorban persze a kommunisták.

Ez a cikk szólt a szélesebb közvéleménynek, de ezzel egy időben született elméleti cikk is vezető kommunista ideológusok tollából. Az egyiket az akkori népjóléti miniszter, a történész Molnár Erik írta. Molnár írását nagy ívű történeti áttekintéssel kezdi, amelyben kifejti, hogyan is lett az ókori pásztornépből kereskedő-nép. Elemzi a modern közép-európai politikai antiszemitizmus gyökereit, s eljut egészen a XX. századig. A mi számunkra fontos a legközelebbi múlttól szóló rész. Molnár a „zsidókérdés” kifejezés tartalmi jegyeit is megkísérli összefoglalni. A zsidóság szerinte egy sajátos „népmaradvány”, amelynek asszimilációja nem sikerült tökéletesen az első világháború kirobbanásáig. A zsidóság különleges helyen áll a társadalomban. „Ez a különlegesség abban áll, hogy a feudális magyar társadalomban a tőke hatalmának szembeötlő részét képviselte. Egyáltalában, kiemelkedő szerepet játszott a társadalmi élet szorosán körülírt területén, a kapitalista tevékenység körében, és meghatározott értelmiségi pályákon. Ugyanakkor pedig szerepe a társadalmi élet többi körében jelentéktelen maradt. [...] Úgy fejezhetjük ezt ki, hogy a zsidóság a magyar társadalomban kasztéletet élt. [...] Ha most már a tőkés hitelező, az ipari

és kereskedelmi nagytőke képviselői, a versenytárs a szabadpályákon és a kapitalizmus állásaiért szembetűnő mértékben egy és ugyanazon társadalmi csoport soraiból kerülnek ki, ha ezt a csoportot egyébként is az ellenséges érzés hagyományai veszik körül, és ha a valódi társadalmi összefüggések rejtve maradnak, elkerülhetetlen, hogy vele szemben ellenszenv ne alakuljon ki. Ezzel azután a zsidókérdés gyökeréhez értünk. A zsidókérdés Magyarországon alapjában onnan ered, hogy a zsidó népmaradvány a társadalmi élet olyan területén folytatott kasztszerű életet, amely telítve van a társadalmi ellentétek gyújtóanyagával.”⁴⁸ A zsidókérdés tehát egy sajátos társadalmi struktúrából vezethető le. Ez a struktúra bizonyos helyeken deformálódott, nem mutat szabályos képet. A zsidóság eredendő tragédiája az, hogy éppen a társadalom torz, nem szabályos területein „tömörül”. Azonban aki azt állítja, hogy ez a „tömörülés” egyfajta tudatos stratégia következménye – amellyel a zsidóság saját túlélését illetve uralomra jutását szeretné biztosítani – az antiszemita. Az antiszemitizmus egyfajta ideológia, amely a nem „normális” társadalmi struktúrát és az ebből levezethető rossz működést magyarázza úgy, hogy a zsidókat indokolatlanul a szabálytalanságok okaiként jelöli meg. A „zsidókérdés” ebben az értelmezésben statikus: mindig volt és mindig is lesz, legalábbis addig, ameddig deformált struktúrák illetve zsidóság lesz. „A zsidókérdés megoldásának progresszív útja Magyarországon a zsidók teljes beolvadása felé vezet.”⁴⁹ Az antiszemitizmus azonban dinamikus, mert állandóan tud változni, és elég gyorsan képes reagálni a változó, de hibás – mert nem demokratikus – társadalmi formákra. Molnár szerint Magyarországon is igen rövid idő alatt többféle formában jelent meg. Van olyan formája, amelyben a tőkést azonosítják a zsidóval, van továbbá a német fasiszta antiszemitizmus, amely hasonlatos a „kannibalizmushoz”, faji alapú és kiszolgálja a német imperialista terjeszkedést. Molnár szerint Magyarországon a harmincas években fokozatosan az utóbbi váltotta fel az előbbi. „A félféudális Horthy-rendszer nem emelt gátat a Németországból kisugárzó antiszemita propaganda és ennek terjesztője, a nyilas mozgalom elé. [...] Egymást követték tehát a zsidótörvények, amelyek kiadásánál gondosan vigyázott arra, hogy csak a zsidóság alsó rétegeit sújtsák, ellenben a dúsgazdag zsidókat, a rendszer szövetségeseit ne érintsék. Horthy 1944-ben a szegény zsidóságot kiszolgáltatta Hitlernek, de a zsidó finánc kapitalistáknak bántódásuk alig esett. [...] Az antiszemitizmus akadályozta meg azt is, hogy Magyarország a háborúból legalább az utolsó pillanatban kiválgék. A nyilas kormányt az a társadalmi réteg támogatta, amelyet a zsidóság rovására anyagi előnyökkel vásároltak

⁴⁸ Molnár Erik: id. mű.

⁴⁹ Molnár Erik: id. mű.

meg.”⁵⁰

Molnár Erik tanulmányában megjelenik a német megszállás kérdése is, amelyet azonban nem elemez. Ő is Horthyra illetve rendszerére hárít minden felelősséget. Molnárnak is tudnia kellett, hogy a zsidóság pusztulásához vezető tragikus út problematikája sokkal bonyolultabb kérdés annál, semhogy ilyen egyszerűen – egy emberre hárítva szinte minden felelősséget – el lehessen intézni azt! Mégsem tematizálta a kérdést. Molnár inkább a cionisták felé tesz egy „antiszemita-gyanús” megjegyzést: „Mit szóljunk ezekhez a szocialistákhoz, akik egy nomád vagy félnomád pásztornép törvényei szerint akarják a társadalom legfejlettebb formáját, a szocialista társadalmat berendezni? Mit szólunk szocialista tiszteletükről egy olyan vallással szemben, mely szükségképpen hívői *üzleti* gyakorlatának hutása alatt fejlődött?”⁵¹ Feltételezhetjük, hogy a kommunista párt ideológusai tudatosan kerültek a felelősség kérdésének konkrét vizsgálatát. Ezt abból a megfontolásból tették, hogy később jól jöhet, ha ezt a kérdést „lebegtetik”. Addig, amíg nincs tisztázva a kérdés közmegegyezéssel, a gyanú végzetes árnyékot vethet bárkire. A zsidóságot ért 1944-es tragédiát nem lehet kizárólag a magyar társadalom- és politikatörténetből levezetni. Következésképpen bármennyire találók és gondolatébresztők is Molnár megállapításai, azokból szükségképpen csak részgazságokra következtethetünk. Főntebb utaltunk már arra, hogy véleményünk szerint ez a – „beszélünk is róla meg nem is” – politika tudatos volt. A nyitva hagyott kérdések által gerjesztett kétségek a pártpolitikai harcokban is felhasználhatók: amennyiben a németek felelősségét egyáltalában nem tárgyaljuk, nem derülhet ki az sem, ami esetleg nem az ő bűnük, de az sem, hogy mi az, ami egyértelműen az övék. Ebből a tisztázatlan homályosságból bármit ki lehet emelni, és azok nyakába varrni, akik egyébként sok mindenért felelősek: magukat kompromittálták, de nem minden bűn az övék. Van a kérdésnek másik oldala is. Ha a németek felelőssége legalábbis részben bebizonyosodik – és ez az ország közvéleménye előtt nyilvánosan kimondatik –, akkor az is világossá válik, hogy a korábbi Horthy-adminisztráció nem minden tagja potenciális bűnös. Voltak ugyanis kényszerhelyzetek, továbbá lehetett a korábbi politikának olyan tette is, amely a zsidóság védelmét próbálta megkísérelni. A helyzet bonyolultsága a tisztázás folyamatában sorra vetette volna fel a kényes kérdéseket, amelyek vizsgálata során sok baloldali és kommunista funkcionárius is „megégethette” volna magát, ennek következtében pedig lehetetlen lett volna a továbbiakban kijátszani a „horthysta-reakciós” címkét és a „zsidókártyát”, mint két erős adut. Megfordult tehát a helyzet. Míg korábban a

⁵⁰ Molnár Erik: id. mű.

⁵¹ Molnár Erik: id. mű.

magyar felelősségről nem vettek tudomást egyes szerzők, most eljött az idő, amikor a német felelősség kérdése esett ki szinte teljesen a látókörből. Annak ellenére tehát, hogy elméletileg is fontos kérdéseket vetettek fel a kommunista párt ideológusai, és részben komoly elemzés alá is vették azokat íásaik, mégsem segítették a tisztázást. A „zsidókérdésnek” és az „antiszemitizmusnak” mint két kategóriának az elemzése, melyek csak részben kapcsolódnak egymáshoz, fontos és figyelemre méltó eredményekhez vezetett, de nem a megoldáshoz.

* * *

Az 1946-os esztendő fontos eseménye volt még az is, hogy az Országos Református Szabad Tanács a magyar reformátusság nevében részvétének kifejezése mellett bocsánatot kért a magyar zsidóságtól. Kérte a zsidóságot, hogy „saját legbölcsebb vezetőinek intelmeit megfogadva, kövessen el mindent a kiengesztelődés érdekében, szűnjön meg a bosszú és a harag érzése”.⁵² Ez a nyilatkozat – érthetetlen módon – visszhangtalan maradt. Viszont az 1947-es esztendő nyugodt évnek tűnik a korábbiakhoz képest: nincsenek antiszemita „kilengések”, nincs feketézők elleni „spontán népharag”. Nincsenek az újságokban, folyóiratokban komoly viták, polémiák a német megszállás utáni vészorszakról. (Lévai Jenő kezd egy hosszabb cikksorozatba január 25-én a *Képes Figyelő* hasábjain: sok mesés elemmel átszőtt történet a zsidómentésekről.) Szép lassan és csöndben a zsidóság ön- és újjászerveződése is folyik. Újjáalakulnak a hitközségek, már ahol ez lehetséges, iskolák is indulnak. A háttérben azonban a végéhez közeledik egy nagyszabású hatalmi harc. Ezt a csöndet 1948-ban Bibó István esszéje szakítja meg. Ez lehetett volna a gyógyuláshoz vezető út első állomása, ha néhány kisebb reakciót követően lett volna a kapcsán igazi vita is. De nem volt.

Bibó a Parasztpárthoz állt közel. Ahhoz a párthoz, amelynek prominens képviselői – Darvas József, Kovács Imre, Veres Péter – exponálták magukat a „zsidókérdés” körüli vitákban 1945-ben és ’46-ban. Most egy valóban nagyszabású elemző munka jelenik egy parasztpárti „ideológus” tollából. Bibó tanulmánya a népiek folyóiratában, a *Válaszban* jelent meg. Nagy feladatra vállalkozik. Megpróbálja feltérképezni és elemezni mindazt, amit zsidókérdésnek neveztek, az antiszemitizmus jelenségét, ahogyan az események elvezettek a ’44-es tragédiához, és azt is, hogy mi lesz ezután. Hatalmas a feladat, de imponáló az elszántság és a felkészültség is, amivel Bibó hozzáfog céljának megvalósításához. Az egész

⁵² Az Országos Református Szabad Tanács deklarációja, *Képes Figyelő* 1946. augusztus 31.

tanulmány elemzése nem feladatunk. Mi most csak a német illetve magyar felelősség kérdésében kifejtett álláspontját és a tragikus események utólagos feldolgozásának módjára tett javaslatait vizsgálhatjuk meg. Bibó megemlíti – és több helyén a tanulmánynak elemzi is –, hogy a német megszállás előtt is érték komoly megaláztatások és joghátrányok a zsidóságot; ezek súlyos áldozatokat követeltek a zsidóságtól és csak később halványodtak el az 1944-es események árnyékában. Akkor is és később is magyarázták ezt azzal, hogy mindez tulajdonképpen a zsidóság egészének megmentése érdekében történt úgy, ahogy. „Ennek az egész gondolatmenetnek – ha nem a fasizmussal való teljes szembefordulás kötelezettségéből, hanem szorosan a hazai zsidóság megmentésének szempontjából indulunk ki – bizonyos feltételek mellett igaza *lehetett volna* – írja Bibó. – De csak akkor, [...] ha egészen világosan és egészen határozottan tudja, hogy ezt akarja, [...] s kellő pillanatban a német szövetségből való kiugrás alkalmát megragadja. Magyarországon mindennek az ellenkezője történt. Az egész magyarországi zsidótörvényhozás alaptörvénye, a második zsidótörvény, azon a minimumon számos ponton túlment. [...] így a zsidók ellen való törvényhozás nem kifogta, hanem megdagasztotta a jobboldal vitorláiban a szelet, s nem elhárította a véres zsidóüldözés veszélyét, hanem legális formák között hozzászoktatta a magyar társadalmat a zsidóknak az emberi méltóság közös sáncaiból való kirekesztéséhez.”⁵³

Bibó tehát nem félt a felelősség kérdését felvetni. Sőt ezzel indítja tanulmányát, hiszen az első fejezet címe ez: „Felelősségünk azért, ami történt”. Ez jelentős szemléletbeli változás Darvas József, Kovács Imre és Veres Péter három évvel azelőtti hozzáállásához képest. A zsidótörvényekért, illetve azért, hogy azok olyanok lettek, amilyenek, csak magunkat tehetjük felelőssé – állapítja meg Bibó. „1944. március 19-én azonban megkezdődött Magyarország német megszállása. [...] A megszállók hamarosan elhatározták a magyar zsidóság deportálását és kiirtását.”⁵⁴ Ez egy fontos szöveghely. Tehát a németek „határozták el” a zsidóság kiirtását, ezt tőlük magyar hivatalos szerv nem kérte. Viszont „a deportálást a németek a nyilas irányítás alatt álló magyar közrendészeti hatóságok, főleg a csendőrség segítségével hajtották végre”.⁵⁵ Már ebből a néhány idézetből is látszik, mennyire bonyolult problémáról volt szó. Politikai, szociológiai, erkölcsi, gazdasági stb. kérdések sokasága merült fel egyszerre, szinte kibogozhatatlan módon. Bibó tanulmányának

⁵³ Bibó István: „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után”, *Válasz* 1948, 10-11. sz. Mivel a tanulmánynak több kiadása is van, jelezzük, hogy az idézetek jelzetei kivétel nélkül Bibó István: *Válogatott tanulmányok* II. kötetéből valók, Magvető 1986, 626-627. o.

⁵⁴ Bibó István: id. mű, 628. o.

⁵⁵ Bibó István: id. mű, 628. o.

egész első fejezetét a felelősség kérdésének tisztázására fordítja. Megpróbálja mindazoknak az intézményeknek és társadalmi csoportoknak viselkedését, állásfoglalásait és tetteit megvizsgálni, amelyek befolyással lehettek, így vagy úgy, az eseményekre. Milyen volt a magyar társadalom reakciója a zsidótörvényekre, a zsidógyilkosságokra? Mit tettek a közigazgatás szervei, a magyar hivatalnoki kar tagjai, az egyházak, a szellemi elit? Megállták-e a helyüket a kivételes körülmények között? Röviden úgy foglalhatjuk össze Bibó álláspontját, hogy – nem. Mikor a szellemi elitben megfogalmazódó különböző álláspontokat ismerteti Bibó, levonja azt a következtetést, hogy egyiknek sem volt önmagában esélye arra, hogy integráljon egy alternatív megoldást, olyat, amely sikeres is lehet. Megvolt az esélye annak, hogy valamiféle ötvözet létrejöjjön, elsősorban a szocialista álláspont alapján, de ehhez az összefogáshoz nem volt meg az egységes akarat és a bátorság sem. Itt Bibó saját szerepére is tesz utalást.⁵⁶ Végül is megvonja a mérleget a felelősségvállalás kérdésében. Mi az, ami ellene szól és mi az, ami mellette? „Az első ellenvetés az, hogy a zsidók milliós tömegben való kiirtását nem mi csináltuk, hanem a németek, túlzás volna tehát az ő gonosztetteikért felelősséget éreznünk és vállalnunk. Ez igaz, erről nincs is szó.”⁵⁷ További érvei is vannak Bibónak, pl. hogy egyéb nemei is voltak a háborúban a halálnak és a szenvedésnek, olyanok is, amit nem, vagy nem csak zsidóknak kellett elszenvedni. Továbbá a magyar társadalom nagy része nem is tudott, mert nem is tudhatott arról, hogy a zsidókkal mi történik a deportálások következtében, és hogy nem jó a magunk felelősségét túlhangsúlyozni, mert ezzel alkalmat adunk rosszakaróinknak – akik maguk sem jobbak, mint mi –, hogy befeketítsenek bennünket, és olyan bűnöket is ránk testáljanak, amit nem követtünk el. Továbbá ott van a már korábban másoknál is látott érv – a vezető réteg a felelős. Bibó szerint ezekben mind van igazság, de egyik sem „az” igazság. Egyik érv sem ad, sem külön-külön, sem együttesen felmentést a magyar társadalom számára. Nem térhet ki az ország a felelősség kérdése elől, de a felelősségvállalás módjára nincs általánosan alkalmazható recept. „Ebben a helyzetben egyet lehet csinálni: megállapítani és elvállalni a felelősség reánk eső, *személyes* részét. [...] Szükséges, hogy mindenki megcsinálja magának ezt a mérleget, s a hangsúlyt ne arra helyezze, hogy mik az érdemei vagy a mentségei, s ezek hogyan egyenlítik ki a vétkeiket vagy mulasztásait. Hanem egyszerűen csak arra, hogy mi mindenért *felelős*, vagy mi mindennek a felelősségében részes. Így talán utóbb mégis kialakul egy tisztább, bátrabb és a felelősséggel inkább szembenéző, együttes nemzeti számvetés is. Ha mindazt, amit eddig elmondtunk, a

⁵⁶ Bibó 1944-ben nem írt alá egy a zsidóüldözések ellen fellépő petíciót.

⁵⁷ Bibó István: id. mű, 653. o.

felszabadulás pillanatában mondtuk volna, akkor ezzel be is fejezhattuk volna.”⁵⁸

De akkor nem mondta senki. Bibónak ezzel az állításával is egyetérthetünk. Ez a ki nem mondás azonban új problémát: egy újabb fajta antiszemitizmus kialakulásának lehetőségét hordozta magában. Bibó a tanulmányában összefoglalja az antiszemitizmusról, az asszimilációról vallott nézeteit, amelyeket nem ennek a tanulmánynak feladata elemezni, viszont az utolsó fejezet, amely „A mai helyzet” címet viseli, ismét szorosan kapcsolódik témánkhoz. Mi történt 1944 után? Először is megváltozott az üldözéseket átélte és túlélte zsidókban a többségi nemzethez, a hazához való korábbi viszony. Vannak, akik a cionizmushoz csatlakozva elhagyják az országot, de vannak, akik maradnak. A maradók között van, aki szerencsésebben vészelte át az üldözéseket és megbékél, de van egy másik csoport is. „A zsidóságnak másik, az előbbinél minden jel szerint nagyobb része számára az a magára hagyatottság, melyben az üldözéseket és a deportálásokat megélte, s azok a szenvedések és veszteségek, melyeket ezek okoztak, egészen kétségessé vagy üressé tette azt, hogy ez az ország az ő otthonuk, az ő hazájuk volna; s ez az érzés a legsúlyosabb esetekben az országtól és a többségtől való teljes elidegenedésig fokozódik.”⁵⁹ Ez nem jelenti azt, hogy ezek az emberek mind csatlakoznak a cionistákhoz. Éppen ellenkezőleg, ezt a megoldást mereven elutasítják: „nem arról van tehát szó, hogy aki nem akar különálló zsidó kisebbség lenni, az magyar akar lenni, és viszont, hanem arról, hogy emberek ezrei és ezrei a magyar nemzethez való hangsúlyozott tartozásukról azért nem szívesen hallanak, mert ez az ország, túlnyomó tapasztalatuk szerint, üldözte vagy legalábbis az üldözésnek kiszolgáltatta őket, a zsidó nemzethez való tartozásról pedig azért nem, mert pontosan ezen az alapon üldözték és kínozták őket; s arra emlékeznek, hogy amikor a ’zsidó’ szó emlegetése megjelenik, akkor azt nyomon követi a zsidók hátrányos megkülönböztetése és üldözése is.”⁶⁰ Ez az állapot olyan politikai rendszert vár és fog majd támogatni, ahol a legteljesebb biztonságban élheti az asszimilált „rejtőzködő” életét. Két ilyen politikai rendszernek van esélye: a szocialista munkásmozgalomnak és a polgári liberalizmusnak. És Bibó véleménye szerint a baloldali munkásmozgalomnak van nagyobb esélye arra, hogy magához vonzza az ilyen embereket.

Külön probléma azután a számonkérés kérdése. „A magyarországi zsidóüldözések számonkérése és jóvátétele első pillanattól kezdve nem tisztázott és nem őszinte feltételek mellett folyt.” Ezzel a megállapítással kezdi Bibó tanulmányának azt a fejezetét, ami talán a legfontosabb része esszéjének, de mindenesetre a legkényesebb. A számonkérés kérdése

⁵⁸ Bibó István: id. mű, 662. o.

⁵⁹ Bibó István: id. mű, 755. o.

⁶⁰ Bibó István: id. mű, 756. o.

természetes módon összefügg a felelősség kérdésével, s a felelősségvállalás együtt járt volna az önvizsgálattal. Ami ebben a tárgyban 1948-ig történt – Bibó szerint – az elsősorban és nagyjából a „mások” bűnéről beszélt, azt leplezte és ítélte el. Az egész országra vonatkoztatva nem történt meg az önvizsgálat és a felelősségvállalás ügyének felvetése és megvitatása. Bibó úgy látja 1948 végén, hogy valami végzetesen félresiklik ebben az ügyben. Különböző okok miatt a politikai pártoknak nem áll érdekükben ezzel a kérdéssel foglalkozni, ebben állást foglalni. A társadalom egésze pedig, beleértve a zsidókat is, rossz úton indult el a múlt tisztázása illetve feldolgozása érdekében. Ez az út egy új antiszemitizmus felé vezet. Bibó ezt nagyon veszélyesnek ítéli, amivel szemben a harcot fel kellene venni már a veszély kialakulásának kezdetén. Miben látja Bibó az összefüggést az új antiszemitizmus kialakulása, a számonkérés mikéntje és a felelősségvállalás elmaradása között? A felelősségvállalás elmaradása a zsidóságban hiányérzetet keltett: „Nem volt tehát semmi, ami feloldotta volna a zsidóknak azt az azóta meg nem szűnt, sőt súlyosbodott érzését, hogy a velük esett szörnyűségeknek most egyszerre nincs gazdájuk, s az értük való felelősségvállalást egy egész ország és egy egész társadalom valami hallgatóságos megegyezéssel elkeni, elhallgatja, és néhány politikusra és néhány hóhérlégényre tolja.”⁶¹ A társadalom egy másik része azonban a helyzetet másképp látja. „Mindez nagyon furcsán hangozhatik azok számára, akik úgy tapasztalják, hogy három éve egyéb sem történik az országban, mint a zsidók elégtéltelsszerzése, és nemigen látják, hogy mit lehet még ezen a téren hiányolni.”⁶²

Az egyik probléma itt van. A számonkérés és a felelősségvállalás nem ugyanaz a dolog. Bibó szerint azoknak is osztozniuk kellett volna – legalábbis szimbolikus értelemben – a felelősségből, akik maguk nem vettek részt személyesen semmiféle zsidóellenes tettben és mozgalomban. Nem lett volna szabad magukat kivonni az önvizsgálat alól, pusztán abból a megfontolásból, hogy ők személyesen nem „bántottak” senkit. Ez a magatartás erkölcsi önfelmentés, amire nem volt joguk. Megbocsátást az üldözöttektől kaphattak volna, és kaptak is volna, ha a felelősségvállalás elől nem térnek ki. A probléma másik fele a számonkérés ügye. Bibó itt is kétségessé teszi, hogy jó megoldást választott az ország. Először is a zsidóknak a számonkérési eljárásban való hivatalos szerepe kérdőjelezhető meg. Jobb lett volna, ha zsidók egyáltalában nem vettek volna részt az eljárásokban, nem is beszélve arról a körülményről – amiről már fentebb is szoltunk – miszerint az eljárásokban közreműködő bírák és vádlók többsége zsidó vagy a zsidótörvények által érintett személy

⁶¹ Bibó István: id. mű, 763. o.

⁶² Bibó István: id. mű, 764. o.

volt. De ez még nem minden. „Még súlyosabbá vált a helyes mérték, határok és megkülönböztetések hiánya ott, ahol a számonkérés, igazolás ügyeibe egyben szembenálló egzisztenciális érdekek is belejátszottak. Főleg egyes szakmai igazolási eljárásoknál vette fel az igazolás nemegyszer annak a kenyér-, állás- és pozícióharcnak a formáit, amire annak idején a zsidótörvények végrehajtása adott alkalmat.”⁶³ Ezekben az eljárásokban sok a visszaélésre alkalmas helyzet, ami nem könnyíti a kölcsönös gyanakvás légkörének megszűnését.

Elsősorban ezek azok az okok, amelyek egy újfajta antiszemitizmus kialakulásához vezethetnek Bibó szerint. Természetesen vannak „régis antiszemiták”, vannak a rendszerváltás vesztesei, akik közül sokan a zsidóellenességbe „menekülnek”. Vannak azonban olyanok is, akik korábban nem voltak antiszemiták, és most mégis azok. Bennük „a számonkérés súrlódásai alakították ki” az antiszemita hajlamot. Ez az a pont, ahol be kell vonnunk az elemzésbe a tanulmányra reflektáló írásokat is. Az első Kőrösy Ferentől a *Huszadik Század* 1948. decemberi számában jelent meg. Kőrösy általában pozitívan értékeli az egész tanulmányt, s bár ő maga is zsidó, de egyetért Bibóval abban, hogy a számonkérés újabb problémákat vethet fel: „Egyet kell értenünk a szerzővel, hogy a zsidóságnak nem lett volna szabad bíróként részt vennie az ellene elkövetett gazságok megtorlásában. [...] Hiszen a zsidó-bírák görcsösen igyekeztek elkenni a zsidókérdést, és mégis csak azt érték el, hogy a magyar nép zsidó bosszúról sugdos.”⁶⁴ Van azonban, aki nem ért egyet Bibóval. Szintén a *Huszadik Század*-ban, de már 1949-ben jelent meg Molnár Sebestyén vitacikke.⁶⁵ Molnár sorra veszi Bibó legfontosabb állításait, és sorra cáfolja azokat. Először is a „Felelős-e a magyar nép a zsidóüldözésért?” alcím alatt a következő állítást találjuk: „Bibó hiányolja az országos felelősségvállalásnak elmaradását. Mi nem.”⁶⁶ Határozott felütés, de Molnár indokolja is állítását. A magyar nép többsége – Bibó szerint is – nem vett részt az üldözésekben, sőt antiszemita érzéseket sem hordozott magában, akkor pedig miért kéne büntudatot éreznie? A szegényparasztság és a munkásság egy része nem volt antiszemita, nem értett egyet a zsidótörvényekkel, nem vett részt a zsidóüldözésekben, következésképpen rossz politika most felébreszteni bennük a büntudatot. Nem ért egyet Molnár azzal sem, ahogyan Bibó az asszimiláció kérdését és problematikáját elemzi

⁶³ Bibó István: id. mű, 766. o.

⁶⁴ Kőrösy Ferenc: „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Magyar folyóiratszemle”, *Huszadik Század* 1948. december, 456. o.

⁶⁵ Molnár Sebestyén álnév alatt Millok Sándor szociáldemokrata újságíró és politikus rejtőzik, aki szintén zsidó származású: 1944-ben Mauthausenbe hurcolják, 1948-ban kizárják az SzDP-ből, visszavonul a politikától, 1959-ben hunyt el.

⁶⁶ Molnár Sebestyén: „Észrevételek Bibó Istvánnak a Válaszban megjelent tanulmányához”, *Huszadik Század* 1949. február-március, 40. o.

cikkében. Ez nem tartozik szorosan a témánkhoz, azonban Molnár kritikai megjegyzései kapcsán néhány szót ejtsünk erről is. Molnár a maga sajátos marxi terminológiájával azt állítja, hogy sehol sem sikerült a zsidóságot asszimilálni, semmilyen osztálytársadalom nem képes erre. Fölösleges tehát Bibónak külön kiemelni és bírálni a magyar társadalomasszimilálásra képtelen voltát, annál is inkább, mert a környező országokhoz és népekhez képest a magyarországi zsidók igenis nagy számban és sikeresen asszimilálódtak – legalábbis egy ideig. Molnár kerüli a számonkérésben részt vevő zsidók problémáját, amelyet többen, mint „zsidóbosszút” aposztrofáltak. Ehelyett a zsidókérdés megoldásának lehetőségét firtatja, részben egyetértve Bibóval. A nézetazonosság meglétére maga Bibó hívja fel a figyelmet válaszcikkében: újra és újra felmerül az a fogalmi megkülönböztetés, ami a zsidókérdés és az antiszemitizmus egymáshoz való viszonyát veti fel, de közmegegyezés nem tisztázza. Mi e két jelenségnek illetve fogalomnak egymással a kapcsolata? Molnár azt állítja: „A polgári társadalom sehol sem tudta megoldani a zsidókérdést. Nem pedig azért, mert nem tudta megsemmisíteni az antiszemitizmus ősforrásait.”⁶⁷ Molnár szerint tehát a zsidókérdés egyenlő az antiszemitizmus-kérdéssel, de legalábbis az a legfontosabb összetevője. Ebből egyenesen következik a megoldás is szerinte: „Az üzérkedésnek = kizsákmányolásnak olyan megszüntetése, amely kereszténynek-zsidónak egyformán az osztály nélküli társadalmat jelenti, elapasztja a jogos forradalmi indulatokat, és ezzel megsemmisül az antiszemitizmus jelenleg legbővebben buzgó forrása. A forrás másik nem jelentéktelen ága a kultúrátlanság és az ebből származó babonák. A megoldás útja tehát szerintünk: 1. a kizsákmányolás lehetőségének megszüntetése; 2. a kultúra minél mélyebb rétegek közé juttatása.”⁶⁸

Ezzel az okfejtéssel Bibó csak részben ért egyet. Az antiszemitizmus elleni harc szerinte ki kell, hogy egészüljön egy harmadik elemmel is: „Molnár Sebestyén [...] tennivalót csak [...] az előítéletek elleni kulturális küzdelemben és a kizsákmányolás mentes, osztály nélküli társadalom megvalósításáért folyó társadalompolitikai küzdelemben lát. Mind a kettő, énszerintem is, előfeltétele a zsidó helyzet kibontakozásának és az antiszemitizmus elleni küzdelemnek[...].”⁶⁹ Ám Bibó szerint a harmadik fontos szempont a fogalomtisztázó, magatartásbeli és erkölcsi állásfoglalásokból összeálló cselekvéssorozat és tett volna, amely feloldaná a dehumanizált viszonyt a zsidóság és környezete között. Az antiszemitizmus ugyanis újraéled minden olyan helyzetben, ahol a zsidóság nem abban a helyzetben van a

⁶⁷ Molnár Sebestyén: id. mű, 46. o.

⁶⁸ Molnár Sebestyén: id. mű, 47. o.

⁶⁹ Bibó István: „Néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről”, *Huszadik Század* 1949. február-március, lásd *Válogatott tanulmányok*, II. köt. 804. o.

társadalomban, amely a többség és a zsidóság számára is elfogadható az éppen aktuális körülmények között. A mindenkori „zsidókérdés” a zsidóság helyzete a társadalomban. Ha ez nem talál konszolidált körülményeket, antiszemitizmust szülhet, és négy évvel a holokauszt után Bibó ennek veszélyét látja. Az eredeti tanulmányban külön kitért – a „Zsidóság és a hatalom problémái és a zsidó hatalom nem létező volta 1944 után” című fejezetben – ennek a félresiklott viszonyoknak egyik aspektusára. Mi az, hogy zsidó hatalom? A háború után jóval kisebb hatalma van a zsidóságnak, mint a háború előtt – állítja Bibó. A zsidó-tőke hatalma megszűnt, a zsidó egyházi szervezetek sosem játszottak igazán hatalmi szerepet, s Magyarországon és a háború után különösen meggyengültek a nagy veszteségek miatt. A zsidóságnak a kommunista mozgalommal való sajátos viszonya, különösen a kommunistáknak a zsidókkal való azonosítása, nem elég indok Bibó szerint zsidó hatalomról beszélni. Sőt, szerinte soha olyan kevésbé nem volt zsidó hatalom Magyarországon, mint éppen a háború után. Hosszú oldalakon át elemzi ezt a problémát, önmagában ezzel is igazolva a téma nagyon kényes voltát. Először is a fasizmussal való kompromittáltság a helyzetből fakadóan a zsidóknál illetve a zsidótörvények által érintett személyeknél fel sem merülhetett. Ebből következőleg, mintegy magától értődő módon, jelentősen megnőtt a közszolgálatban, az államosított gazdasági életben és a pártszervezetekben a zsidó származású személyek száma. Ez azonban nem áll össze „hatalmi hálózattá”. Különösen nem olyan erővel, mint egykoron a „zsidó tőke”. „Hiába van itt és itt ennyi meg ennyi zsidó származású ember fontos pozícióban, az, hogy ezek a helyzetek adott esetben zsidó érdek, zsidó összetartás, zsidó sérelmek ügyében számítanak-e valamit, teljes mértékben bizonytalan.”⁷⁰ Meg kell jegyeznünk, hogy ez a fajta kétsége Bibónak indokolt lehetett volna a „zsidó tőke” esetében is, ott azonban különösebb indoklás nélkül elfogadta a közvélekedés által sugallt képet. A háború utáni helyzetben nem, annak ellenére sem, hogy szerinte is „igaz, hogy zsidó értelmiségi és zsidó kézműves rétegek aránylag könnyebben és gyorsabban reagáltak a kommunizmusra, ami elég könnyen magyarázható a zsidóságnak a feudalizmushoz és a kapitalizmushoz való másféle viszonyából és nagyobb fokú társadalomkritikai készenlétéből”.⁷¹ Ez az általánosításokon alapuló érvelés nem sokkal meggyőzőbb, mint azok érvei, akikkel szemben Bibó használja, és akik szerint „a zsidóknak olyan jó dolguk és oly sok hatalmuk van, mint még soha”.⁷²

A kibontakozó vita azonban 1949 áprilisában leáll. Pontosabban leállítják. Ettől a pillanattól kezdve a magyar társadalom zsidóüldözésekben játszott felelősségéről, illetve a

⁷⁰ Bibó István: id. mű, 790. o.

⁷¹ Bibó István: id. mű, 785. o.

⁷² Bibó István: id. mű, 790. o.

„zsidó bosszúról” vagy a zsidóság és a kommunista párt kapcsolatáról nyilvánosan nem eshetett szó nagyon hosszú ideig. Bibó már 1948-ban is későinek vélte az önvizsgálat elvégzését, és a többi főntebb említett kérdés nyilvános megvitatását, ehhez képest az éppen kibontakozó diskurzust az új hatalom berekeszti, s ez a berekesztés abban a történelmi pillanatban történik, amikor még semmi sincs tisztázva.

* * *

Látszólag messze kerültünk az eredeti kérdésünktől: a német megszállás következményeitől. Úgy gondoljuk, könnyen belátható, hogy az események és ennek következtében az események rekonstruálása mégis „jogosan” és indokoltan vezettek minket ilyen messzire. Hogy nem sikerült a magyar társadalomnak tisztázni felelősségét a zsidóüldözésekben, nem utolsó sorban azért volt, mert nem tisztázta megnyugtató módon a német felelősség mértékét és terjedelmét. Ez a két dolog ugyanis összefügg egymással. A magyar zsidóság pusztulása, továbbá ennek a tragédiának az egész nemzetet átölelő és megmozgató feldolgozása nem történt meg. Ez súlyos teherként nehezedett a társadalomra évtizedeken át. Hozzá kell tennünk, nem ez volt az egyetlen elhallgatott probléma, amely mérgezte a közéletet éppúgy, mint a kisemberek hétköznapijait. Az elhallgattatás indokai között szerepet játszott az akkori kommunista pártvezetők zsidó származása egyrészt, másrészt ezeknek a vezetőknek az a feladata, hogy az országot és annak erőforrásait a Szovjetunió hidegháborús céljainak rendeljék alá.

A következő jelentősebb publicisztikai írás, amely szélesebb olvasói réteghez is eljutott, 1975 augusztusában jelenik meg a *Valóságban*; Száraz György cikke: „Egy előítélet nyomában”.⁷³ Száraz tanulmánya, Ember Mária *Hajtűkanyar* című könyve kapcsán született: „Hogyan kell írni az 1944-es évről? Sebeket tépő szenvedéllyel vagy óvatos tapintattal?”⁷⁴ Száraz a cikkében hosszasan fejtegeti a magyar-zsidó együttélés múltját, egészen a honfoglalástól kezdve a XX. századig. Az 1940-es évekről már személyes élményei is vannak. Ezek a személyes élmények színesítik az írás komor hangulatát. Az esszé az antiszemitizmusról szól, legalábbis elvileg. A hosszú történelmi áttekintés után következnek a háborús évek, majd eljutunk egészen az 1970-es évekig, a cikk keletkezésének idejéig. Száraz mesterien vegyíti a hivatalos történelmet a maga privát történelmével. Szinte krimi írt, amelyben a végén derül ki minden. Szinte – írtuk az előbb –,

⁷³ A későbbiekben a cikk idézetei a *Zsidókérdés – Asszimiláció – Antiszemitizmus* című kötetből valók, Gondolat 1984, szerk. Hanák Péter.

⁷⁴ Száraz György: *Egy előítélet nyomában*, 297. o.

mert a krimiben kiderül az igazság a végére. Száraz tanulmányában sok minden kiderül – de nem „az” igazság. Meg kell jegyeznünk az író védelmében, hogy nem is ígért az olvasó számára olyat, miszerint ő lenne az, aki mindent tisztáz, és az is igaz, hogy olyan problémáról írt, amelyben igencsak nehéz „az” igazat megtalálni. Az esszé utolsó bekezdésében ezt olvashatjuk: „1944-ben nemet kellett volna mondani. Nemet és csak nemet, feltétel nélkül, mindenkinek.”⁷⁵ Tehát nemet a gettóra, a sárga csillagra, a vagonokra; 1944-ben azonban nem mondott mindenki feltétel nélkül nemet. Viszont néhányan – nem is kevesen – ezt megtették. Akkor hol a határ? Mely arányoktól számítható egy nép bűnösnek? Csak akkor menekülhet a múlt számon kérő emlékezete elől, ha mindenki jól vizsgázott, vagy van valamiféle átmenet? Száraz egész cikkében végigvonul az a gondolat, miszerint mi magyarok nem viselkedtünk rosszabbul, mint számos más nép. Példákat elsősorban a román és a szlovák fasiszta állam zsidókhoz való hozzáállásáról hoz. Mások bűnei azonban nem mentik a miénket. Ezt Száraz is tudja. „Megismétlem hát: az elhallgatások, a ki nem mondott gondolatok, a rosszul értelmezett tapintat árnyékában előítéletek tenyésznek, be nem gyógyult sebek gennyednek. És ha úgy teszünk, mintha minden rendben volna, ha mindent az időre bízunk – ez is megcsúfolása törvényeink szellemének.”⁷⁶

A mi számunkra kiderülhet ebből az idézetből, hogy 1975-ig sem történt meg a tisztázás, be nem gyógyult sebek gennyednek még mindig. Száraz nem akarja a felelősséget kizárólag a németekre hárítani. Ám ha a felelősség magyarokra eső része esik útjába, akkor fordul rendszeresen a személyes történelem intim, megható, néha bájos részleteinek leírásához. Persze: ő, a nővére, a nagymamája nem tettek semmi rosszat, még csak antiszemiták sem voltak – legalábbis nem nagyon. Részlet a nagymama 1944. március 20-án kelt leveléből: „Tele vagyunk német katonákkal. [...] Mindenkit, aki el akar utazni, leigazoltatnak, gyerekeket is; ha zsidó, nem szabad elhagynia a várost. Szerencsétlenek, hogy meg vannak ijedve. Kicsit nem árt nekik, mert már nerc bundákban, amiből 12 ezer pengő darabja – úgy szaladgáltak az utcán, mint azelőtt a bárány, és természetesen csak zsidó nőkön. Keresnek, de mutogatják is, s ezekért utálják a rendes zsidókat is [...]”⁷⁷ A levélrészletben sok minden benne van, amiről mindeddig beszéltünk. A gazdag zsidó, természetesen a háború előtti gazdag zsidó képe, szemben a „rendes” zsidóval, aki nem magamutogató. Látják a zsidók kétségbeesését, de nem tesznek ellene semmit. Tudtak volna valamit is tenni? Pont a nagymamák? És amiről Bibó is beszélt – a részvétlenség, ami nagyon fáj a zsidóknak. A történetnek nincs vége 1944-ben. Akkor kezdődik, és Száraz

⁷⁵ Száraz György: id. mű, 336. o.

⁷⁶ Száraz György: id. mű, 336. o.

⁷⁷ Száraz György: id. mű, 324. o.

cikkének írásakor a 70-es évek közepén még mindig tart. „1945 júniusában hallottam először a kifejezést: 'fasiszta nép'. [...] Három férfi mellé szorultam; angolos szabású uniformist viseltek csehszlovák jelzésekkel. De magyarul beszéltek. A beszédjükből kivehettem: pesti hazatérő munkaszolgálatosok. Hangosak voltak, jól tápláltak, a hazatérés boldog eufóriájában. Szinte kedélyesen tárgyalták: ki kivel számol le [...].”⁷⁸ Van Száraznak más élménye is. „Egy hónappal később, Dunavecsén beszéltem nővérem régi barátnőjével. Akkor jött haza Ausztriából: parasztnál dolgozott, dicsérte a németeket. Az igazi gyilkosok a magyarok voltak – mondta –, hogy él, gettó és csendőrök után, azt a németeknek köszönheti.”⁷⁹ Az antiszemitizmus kialakulásának és megjelenési formáinak történetéhez illetve annak elemzéséhez Száraz nem sok újat tesz hozzá. Az antiszemitizmus és a zsidókérdés tudatos megkülönböztetése és elméleti szétválasztása sem történik meg nála, ami pedig – ahogy láttuk fentebb – korábban, a háború utáni években már több szerzőnél megtörtént. Száraz tehát igazságot szeretne tenni, és igazságot szeretne szolgáltatni. A probléma azonban az, hogy nem világos eléggé, milyen perben? Kik állnak ítélőszéke előtt, és milyen minőségben? Mi magyarok nem vizsgáztunk jól 1944-ben. Mégsem vagyunk felelősek. Legalábbis nem mindannyian, nem a „nép”. A „zsidók” túlzottan büntetnek bennünket, miközben más bűnösöket nagyvonalúan felmentenek. A számonkérés során pedig ők is követtek el hibákat, amelyek, kibeszéletlenségük miatt, később – mára –, akadályai lettek az igazi őszinte önvizsgálatnak. Mert a történelmet elviselő kisember nem tesz analitikus különbséget esemény és esemény között. Számára az események egymásutániségében valami logikának kell lennie. Vagyis a zsidók az őket ért üldöztetést utóbb megbosszulták. Az indulat megvolt bennük, erre volt példa a két fentebbi idézet. A közös szenvedés „sorsközösséget”, sajátos „bajtársi szellemet” hozott létre a zsidóságon belül. A háború utáni években – 1949-ig – kialakult egy sajátos közmegegyezés a hivatalos álláspontot illetően. A zsidóság ellen elkövetett bűnök részét képezik a magyarság ellen elkövetett bűnöknek. A számonkérés tehát a gyilkosok és gonosztevők ellen folyhat. Nincs külön zsidó illetve magyar szenvedés, következésképpen nincs külön számonkérés sem. Különösen nem lehetséges ez egymással szemben, így rekonstruálja Száraz az eseményeket. A kibeszélés, az őszinte önvizsgálat elmaradása, a számonkérés anomáliái mára – 1975-re – súlyos teherként nehezednek mindazokra, akiket így vagy úgy a történelem vagy saját sorsuk kapcsolatba hozott a „zsidókérdéssel”. Vagyis meg kell, meg kellene történnie az önmagunkkal való szembenézésnek. De nem csak az 1944-es, hanem az azóta eltelt

⁷⁸ Száraz György: id. mű, 328. o.

⁷⁹ Száraz György: id. mű, 328. o.

időszakot is be kell vonni a föltáró vizsgálatba. Ez Száraz cikkének „üzenete”. Száraz György képes volt a kényes témát megfogalmazni és visszacsempészni a szellemi közélet nyilvános fórumaira. Mindezt úgy sikerült elérnie, hogy nem csak a holokaust lett ismét a nyilvános diskurzus tárgya, hanem a háborút követő számonkérés is. Ebben valóban egyedülálló Száraz cikke.

Nem váratlan ezek után, hogy ez a tanulmány sem maradt visszhangtalan. Igaz az is, hogy elsősorban külföldön volt komoly sajtója a tanulmánynak: elsősorban izraeli és amerikai zsidó újságokban és folyóiratokban. Magyarországon még 1975-ben sem kaphatott teljesen szabad utat a vészkorszakról és az utána következő történelmi eseményekről szóló vita. Száraz György hivatalos helyről kap „sugallatot” tanulmányának megírására, de ugyanez a hivatalosság az ügyet ezzel le is zárja. Nincs további vita. Száraz néhány évvel később beszámol arról milyen fogadtatásban részesült az esszé.⁸⁰ Sok levelet kapott, vitatkozót, egyetértőt stb. A mi számunkra az érdekes az, hogy ezek a hozzászólások miért nem kaphattak nyilvánosságot Magyarországon? Miért nem lehetett az események után harminc évvel sem vitát rendezni a felelősség kérdéséről? Az is nyilvánvaló, hogy ez a vita jól szabályozott is lehetett volna. A szellemi elit kiválogatott reprezentánsai vehettek volna részt benne, jól körülhatárolt témával, előre kijelölt opponensekkel, meghatározott ideig stb. Az akkori kultúrpolitikai vezetés rendelkezett annyi hatalommal, hogy mindezt el tudta volna intézni, le tudta volna vezényelni. Mégsem vállalkoztak erre. Száraz 1982-es cikkében utal arra, hogy a zsidókérdés és az antiszemitizmus nem ugyanaz a dolog. Egy kérdésre válaszolva kifejti; véleménye szerint Magyarországon – a ’80-as években – zsidókérdés nincs, de antiszemitizmus van, mint ahogyan van számos más helyén a világnak. Ebben a cikkben azonban már nem tér ki hangsúlyosan az 1944-es év eseményeire illetve a felelősség kérdésére.

Levonhatunk többféle következtetést is mindabból, amit eddig megtudtunk. A leginkább azonban egy kérdés tologodik előre: hová tűnt 1949 után az önvizsgálat? Miért kellett közel harminc évig hallgatni ebben az ügyben? A harmincadik „évfordulón” miért kellett letudni egyetlen tanulmánnyal a problémát? Ez csak látszólag több kérdés, valójában egy: 1949 után központi vezérlésű szellemi közélet alakult ki Magyarországon. Pontosabban egy központból irányított mechanizmus működött, amely csak bizonyos értelemben nevezhető „szellemi közéletnek”. Abban az értelemben, hogy azt a funkciót van hivatva betölteni, amit egy szabadabb világban a szellemi közélet betölt. Ebben az álközéletben csak olyan témák jelenhettek meg és csak olyan formában, ahogyan azt a központ, vagyis a

⁸⁰ Száraz György: „Egy interjú nyomában”, *Vigília* 1982. november.

kommunista párt akarja illetve kívánja. A kérdés tehát olybá alakul át, hogy miért nem akarta, miért nem állt érdekében a kommunista pártnak (az MDP-nek, később az MSZMP-nek) tisztázni a magyar felelősség mértékét, súlyát?

Az egyik lehetséges válasz az, hogy a magyar nép egyébként is megalázottnak érezte magát, s a zsidóüldözésekben való egyértelmű és egyoldalú elmarasztalás tovább súlyosbította volna ezt az érzést. A kommunista párt vezetői, éppen abból a megfontolásból, hogy ne élezzék tovább a helyzetet, nem erőltették a kérdést. Ne feledjük, amit Bibó is és mások is hangoztattak, a háborút követő perekben és igazolási eljárásokban túl sok volt a zsidó közreműködő. Ezután pedig a túlnyomó részben zsidó származású vezetőkkel rendelkező párt diktatúrát vezetett be, mégpedig nagyon is kemény diktatúrát. Ha mindezek mellett a társadalmat még egy újabb önérzetét sértő eljárásnak vetik alá – az már sok lett volna, gondolhatták a kommunista párt ideológusai. Többen érveltek amellett, hogy a háború utáni években Magyarországon nem alakult ki „zsidó hatalom”; Bibó is, Száraz György is. Pusztán az a tény, hogy emellett érvelni kellett, ezt a témát egyáltalában szóba kellett hozni, már mutatja, hogy a „zsidó hatalom” kérdése – mint probléma – felmerült akkoriban. Az érvelés, amelyet Bibó – és később nyomában mások – használt, tartalmaz egy érdekes motívumot. Bibó összehasonlít: „Magyarországon e pillanatban, minden valóságos helyzetet és fejlődési lehetőséget számba véve, kevésbé van zsidó hatalom, mint valaha a legújabb korban.”⁸¹ Tehát értsük ezt úgy, hogy korábban létezett valamiféle zsidó hatalom? Igen, Bibó és Száraz is így érti. Ők elsősorban a zsidó nagytőke hatalmára gondoltak. De mások, a kevésbé iskolázott és képzett emberek valószínűleg nem csak a tőke hatalmára gondoltak. Fertőzőtten az antiszemita propagandától, szélesebben értelmezték a zsidóságot „hatalmát”. Beleértették a sajtót, azt, hogy az ügyvédek, orvosok és egyéb „úriemberek” java része zsidó. Tehát megszokták a létét ennek a hatalomnak. Számukra csak be kellett helyettesíteni a háború előtti pozíciókat a későbbiekkel, és kész volt a térkép. Ezt a helyzetet jól érzékelték a kommunista párt vezetői. Jobban ráéreztek a közhangulatra, és arra, ami mögötte megbújt, mint sok társadalomkutató. Az MDP ideológusai kidolgozták erre a stratégiát: a probléma úgy oldható meg, ha egyszerűen eltűnik. Ha eltüntetjük, láthatatlanná tesszük a problémát, előbb-utóbb talán ténylegesen is megszűnik – gondolhatták. Ezzel a megoldással több legyet is üthettek egy csapásra. Elkerülhető a magyar társadalom túlzott megalázása, ugyanakkor nem kerül sor a felmentésre sem! Bármikor elővehető a kérdés, és vádként is megfogalmazható – az egész társadalommal szemben. A „fasiszta nép”, a „bűnös nemzet” címkék erre szolgáltak. A magyar társadalom nem végezhetett önvizsgálatot, mert

⁸¹ Bibó István: id. mű, 787. o.

nem is engedték, hogy végezzen. Nem mérhette fel saját felelősségének mértékét, következésképpen nem is vállalhatta azt, mert nem tudhatta, hogy mit, milyen mértékben kell vállalnia. De az mindenki számára ismert és tudott volt, hogy olyan tragédia történt 1944-ben, amiért valakinek felelősnek kell lennie. Ha nincs tisztázva közmegegyezéssel, hogy ki milyen mértékben felelős, akkor akár az egész magyar nép is felelős lehet – ha ezt a Párt érdeke úgy kívánja. De lehet válogatni is: bárkit, bármely társadalmi csoportot meg lehet vádolni fasizmussal. A sor kegyetlen fintora és a kommunisták cinikus politikája folytán nem egyszer a háború alatt üldöztetést elszenvedett zsidóknak a „demokrácia” idején is el kellett szenvedniük üldöztetést, néha fasisztának bélyegezve. A másik ok, ami miatt a kommunisták nem siettek tisztázni a helyzetet, valóban az MDP és az ÁVO vezetőinek származása volt. Igaz ugyan, hogy ők nem érezték már igazi sorsközösséget a zsidósággal, magukat büszkén kommunistának tartották. A világot az osztályharc és az internacionalizmus szemüvegén keresztül nézték, de azért annyira naivak nem voltak, hogy azt higgyék, mindenki ugyanazon a szemüvegen keresztül látja a világot, mint ők. Tudták jól, a társadalom jelentős része zsidó hatalomnak tartja uralmukat. Ennek a véleménynek nem akartak a már egyébként is meglévő látszathoz több érvet biztosítani. A taktika tehát az volt, csak egyesek ellen kell felhasználni „bűnös fajüldöző” címkét, az egész országot pedig rá kell venni, hogy felejtse. Tegyen úgy, mintha nem történt volna semmi.

* * *

Az, hogy a német megszállás következményei között kitüntetetten foglalkozunk a holokauszttal, nem véletlen. Meggyőződésünk, hogy a magyar társadalom egyik legsúlyosabb problémája volt mindez az elmúlt évtizedekben, az elhallgatás, az elfojtás és az öntisztulás lehetetlensége miatt. Ez abból is látszik, hogy amikor a szellemi és politikai élet szabadabbá vált, a társadalmi viszonyok fokozatosan demokratizálódtak, azon nyomban ismét előkerült a „zsidókérdés” ügye. Az első nyilvános vita Püski Sándornak egy a *Magyar Hírlapban* tett 1988-as nyilatkozata kapcsán robbant ki. Cserépfalvi Imrével folytatott vitája során, Püski azt találta mondani: „Az sem számít, hogy bármikor és bárhol [...] a fél-Európában dúltak a zsidóellenes pogromok; Magyarország mindig üdítő kivétel volt, még a második világháborúban is utolsó menedékhely. Az sem számít, hogy a háborúba is azért kellett belépünk, és 42-43-ban azért nem léphettünk ki időben, nehogy a német megszállást és ezzel együtt a zsidóság végzetét provokáljuk, mert akkor mi lesz a nyolcszázezer magyarországi zsidóval. [...] Ezért lettünk utolsó csatlós, ezért nyomorítottak meg

bennünket még jobban a békekötéskor, mint az első világháború után. A német megszállás 1944 márciusában mégis bekövetkezett, a magyar állam szuverenitása megszűnt, ezért kerülhetett sor a vidéki zsidóság elszállítására és elpusztítására, nem a magyar nemzet akaratából.”⁸²

A vitához Bíró Zoltán egy szerkesztőségi cikkel szolt hozzá.⁸³ Ez megvédi Püskit, de nem a kijelentését. Február harmadikán pedig Berkes Tamás az *Élet és Irodalomban* közöl hosszabb írást.⁸⁴ Berkes határozottan aktualizál, cikkének ez is a célja. Püskiről megállapítja, hogy antiszemita, akitől sürgősen el kellene határolódnia a *Hitel* szerkesztőségének. Az elsősorban a népi írókat tömörítő lap azonban ezt nem teszi meg: ebből arra lehet következtetni, hogy a népi írók is antiszemiták. Bíró Zoltán cikkéhez szolt hozzá Eörsi István.⁸⁵ Ő azt kifogásolja, hogy Püski állításai nem felelnek meg a történelmi igazságnak, és ezzel a ténnyel Bíró a cikkében nem foglalkozik, ezzel szemben elkendőzi a felelősségvállalás kérdését. Eörsi hosszan idézi Bibó 1948-as tanulmányát. A magyar társadalom igenis felelős azért, ami a második világháború alatt a zsidósággal történt. Ez a vita torzó maradt. Pedig talán jobb lett volna még a rendszerváltás előtt lefolytatni egy tisztázó diskurzust; és erre Püski Sándor – kétségtelenül vitatható – kijelentései is alkalmas alapot szolgáltathattak volna. Megfigyelhető ugyanis valamiféle skála a vészkorszakhoz való viszonyban. A felelősség teljes elhárítása, a felelősség áthárítása, a részbeni felelősségvállalás és a teljes vállalás illetve maradéktalan felelősség-ráruházás – ennek a skálának a fokozatai. Megfigyelhetjük a rendszerváltás körül kibontakozó vitákban, hogy szinte kivétel nélkül az alapján fogják a résztvevők minősíteni a másik felett, hogy mennyire vállalja fel illetve hárítja el a magyar társadalom felelősségét a zsidóüldözésekben. Aki az illető hozzászóló szerint nem elég bűnbánó, illetve fordítva, túlságosan is az, az megkapja a megfelelő címkét: vagy antiszemita lesz belőle, vagy a magyarság ellensége. Püski Sándor a felelősség-áthárítók táborát gyarapította. Igaz, ehhez hozzátette még azt is, hogy a magyarság hátrányára volt a zsidókkal szembeni – „jóhiszemű” – bánásmód. A békeszerződés és ezzel összefüggésben a határok kérdésének ügyét összefüggésbe hozni a zsidóüldözésekkel, ez nem Püski „találmánya”: erre már Révai 1946-os cikke is utalt. Ez pedig egy olyan kérdés tematizálását jelenthette volna, amely „mindkét fél” számára a lehető legérzékenyebb pont. Mégis elképzelhető lett volna – éppen az érzékenység okán – ezen az alapon lefolytatni egy vitát. Nem szándékunk állást foglalni abban a kérdésben,

⁸² Püski Sándor: „Válasz Cserépfalvi Imrének”, *Magyar Hírlap* 1988. december 7.

⁸³ Bíró Zoltán: „Püski ürügyén?”, *Hitel* 1989. január 18.

⁸⁴ Berkes Tamás: „Püski ürügyén”, *Élet és Irodalom* 1989. február 3.

⁸⁵ Eörsi István: „Mihez nem kell történettudósnak lenni?”, *Hitel* 1989. február 15.

hogy mennyire felelt meg a történeti valóságnak az, miszerint a béketárgyalásokon a határok kérdésében számított volna a zsidóüldözésekben való felelősség kérdése, és mennyire volt a Horthy-rezsimnek fontos kérdés a zsidók kímélése akkor, amikor a taktikai döntéseiket hozták 1942-43-ban. (Egyik esetben sem a fentiek voltak a sorsdöntők.) Azt azonban kijelenthetjük, hogy egy tisztázó vita alapjául ennek ellenére – vagy éppen ezért – megfelelt volna egy a történeti valósághoz csak részben idomuló vélemény elemzése. Éppen azért, mert a vitának nem elsősorban a történelmi tények igazolása illetve cáfolata lett volna a tárgya, hanem az erkölcsi és politikai felelősség mértékének megállapítása és vállalása – közmegegyezéssel.

A jelentősebb napilapok, és folyóiratok hasábjain 1990-ben csúcsosodik ki a vita. A *Népszabadság* május 12-ei szombati számában két cikk is foglalkozik a zsidóság helyzetével és problémáival. Az egyiket Rózsa T. Endre jegyezte, s a témánk szempontjából fontos kérdést, a „zsidóuralom” kérdését is tárgyalja – többek között. Tagadja egy ilyen hatalom létét, a második világháború után is és azelőtt is: érvei elsősorban Bibó érveire emlékeztetnek, azokra vezethetők vissza. A másik írás Gadó György cikke. Az előzőnél jóval szókimondóbb, provokatívabb. Már a cím is jelzi ezt: „A meggyilkoltak zsarnoksága”. Gadó szerint jóvátételt kell fizetnie a magyar államnak a zsidóság számára mindazokért a megaláztatásokért és szenvedésekért, amit a magyar állam 1938 és 1945 között a zsidóság ellen elkövetett. Véleménye szerint a magyar állam közreműködésével gyilkoltak le 600 000 zsidót, bűnrészesség terheli tehát az államot is. Gadó kérdése az, hogy meddig tűri még el a maradék zsidóság azt, hogy az üldöztetésért még mindig nem kap elégtételt? Az ő problémája nem az, hogy túl sok lenne a bocsánatkérés, az önvizsgálat; éppen ellenkezőleg. Ő ezekből nem lát semmit, szerinte még 1990-ig sem történt ez ügyben semmi érdemleges.⁸⁶

Ennek az évnek a nyári hónapjaiban robbant ki azután az a vita, amely sok elemző szerint „kódolva” volt az új magyar demokrácia pártstruktúrájában. Nem feladatunk a rendszerváltó pártok szerveződésének eszmetörténeti hátterét föltárni és elemezni, de az kétségtelen, hogy ezen év második felében súlyos viták zajlottak az antiszemitizmus és zsidókérdés körül. Július 30-án Kéri Kálmán egykori vezérkari tiszt – 1990-ben MDF-es képviselő, a parlament korelnöke – azt találja mondani az országgyűlésben, hogy Magyarország a második világháborúban a bolsevizmus elleni harcával tulajdonképpen jót is cselekedett. Természetesen a sajtó rögtön reagált, hiszen Kéri Kálmán kijelentése új dimenziókat adott a XX. századi magyar történelem addig kialakult nézőpontjaihoz. A

⁸⁶ Lásd *Népszabadság* 1990. május 12.

vitához többek között Karsai László és Csurka István is hozzászóltak, egymással vitázva.⁸⁷ Fontosnak tartjuk felhívni a figyelmet, hogy itt egy történész és egy író-politikus vitázik. Nem azt kifogásoljuk, hogy íróként és politikusként Csurka István hozzászólt a kialakuló sajtópolémiahoz, ehhez joga volt. Sőt sajnálatos, hogy rajta kívül kevesen tették meg, olyanok, akik véleménye szintén sokat hozzátehetett volna a tisztázáshoz. A probléma inkább az, hogy a feladatuk nem volt ugyanaz. Mint már fentebb említettük, egy dolog a történelmi tények tisztázása, és egy másik dolog az erkölcsi felelősség vállalása. Ez utóbbinak tisztázásához – a magyar kultúrtörténeti hagyományok alapján – igenis nagy szükség lett volna a magyar íróársadalom őszinte megnyilatkozásához. A történelmi tények pontos számbavétele pedig a történészek feladata – lenne. A dolgok azonban összekeveredtek. Karsai cikkében azt állítja, hogy a zsidótörvények fizetségképpen szolgáltak a németeknek az ország gyarapításáért cserébe, amit német segítséggel értünk el; a zsidótörvények elfogadása idején pedig még nem volt az ország megszállás alatt. Vagyis egy etikailag nagyon is kifogásolható „üzletet” kötött a magyar állam a náci Németországgal. A trianoni határok revíziója az egész magyar társadalom egyetértésével ment végbe, a magyarság javát – vagy vélt javát – szolgáltatta; senki nem kifogásolta azt, hogy milyen árat kellett ezért fizetni. Karsai tehát pont az ellenkezőjét állítja annak, amit Püski: nem a zsidóság védelmét szolgálták a „zsidótörvények”, éppen ellenkezőleg, a magyarság érdekeit szolgálták, erkölcsileg kifogásolható módon. Az érveknek és ellenérveknek ebben a furcsa egymásutániségében kirajzolódni látszik egy félelmetes kép. Eszerint a „két nép”, a „két oldal” csak egymás rovására érhetett el „sikereket”, valósíthatta meg vágyait illetve élhette túl a háborút – vagy fogalmazhatunk így is: a történelmet. Ez a rémkép nem is sokáig váratott magára. A Kéri Kálmán kijelentése körül kibontakozó vita egyszer csak átalakult egy másfajta vitává.

Csoóri Sándor a *Hitel* hasábjain jelentette meg jegyzeteit „Nappali hold” címmel. A szeptember 5-i számban a következőket írta: „Azt hiszem, talán Ady ideje az az utolsó pillanat, amikor a nemzet kérdései, a magyarság kérdései még átélhető egzisztenciális és történelmi problémaként lobbanhattak föl a zsidóságban. A zsidóság például nemcsak a nyelvet, a nyelvben megüledett fájdalmakat is megtanulta. A Tanácsköztársasággal, a Horthy-korszakkal, de különösen a Vészkorszakkal a szellemi-lelki összeforradás lehetősége megszűnt. [...] Manapság egyre határozottabban érződik, fordított asszimilációs törekvések mutatkoznak az országban: a szabadelvű magyar zsidóság kívánja stílusban és

⁸⁷ Karsai László: „Csurka István és a politikai gólyalábak”, *Népszabadság* 1990. augusztus 8.

gondolatilag 'asszimilálni' a magyarságot.”⁸⁸ Csoóri Sándor tehát kimondja azt, amit rejtetten már azelőtt is többen sejtettek, de nem állítottak: a magyarság és a zsidóság közé lebonthatatlan és áthatolhatatlan falat húzott a vészkorszak. Ez a cikk és különösen néhány vitatott állítása lesöpörte a színpadról a „Kéri-vitát”. Miért is okozott olyan nagy vihart Csoóri állítása, mint amelyet? Ha pusztán a legtöbbet idézett – és általunk is citált – szöveghelyet vizsgáljuk, akkor akár örülhetnénk is. Csoóri úgy véli (kvázi: beismeri), hogy a magyar zsidókat a második világháború alatt olyan atrocitások érték, olyan súlyos megaláztatásokat kellett elszenvedniük, amelyeket nem lehet elfelejteni, amelyeket nem lehet megbocsátani. Mivel Csoóri azt állítja, hogy a zsidók és a magyarok között húzódik a fal, ebből arra kell következtetnünk, hogy a magyarság igenis felelős mindazért, ami a magyar zsidókkal történt. Lehet, hogy mást is terhel felelősség, de ez legyen az ő dolguk, mi a magunkéval foglalkozzunk. Ez tisztességes álláspont lenne. Csoóri azonban nem értekezik bővebben arról, miben is állna a magyarság felelőssége, milyen mértékű az és mi legyen mindennek a tanulsága. Írásának nem is az volt a célja, hogy ezt tisztázza. A szöveg tehát nem erről szól, és a történet sem. Csoóri Sándor felsorol neveket, akikről feltételezi, hogy minden megpróbáltatás ellenére meg tudtak maradni magyarnak, „magyarul gondolkodónak”, akik átérzik és megértik a magyarság sorskérdéseit. A többiek azonban?... És itt a probléma. Kik azok a többiek? Kik azok a „zsidók”? Kik akarják asszimilálni a magyarságot magukhoz, vagy valahova másfelé? Ezt Csoóri nem pontosítja. Ez pedig így nagyon támadható állítás. Mindenki más, aki vállalja zsidó identitását is, és egyben magyar voltát sem tagadja meg, sértve érezhette magát. Kirekesztve, ahogyan Kertész Imre válaszcikkének címe is utal erre.⁸⁹ Elsősorban ezt a kirekesztésre utaló mondatot kifogásolta sok reagáló. Csoóri Sándor később megpróbálta megmagyarázni, hogyan is értette mindazt, amit mondott: „el lehet-e várni a megalázottaktól, a kitaszítottaktól, a tömegsírok ledobhatatlan terhével hazaérkezőktől, hogy úgy gondolkodjanak a nemzetről és a hazáról, mint az elpusztított Radnóti, mint Levendel, vagy mint az édesapád? Nem lehet! A szörnyűségek túlélése utáni történelmi másnapon én még a bosszúállás beteges föllobbanását is megértem, noha megítélem. A nyers és a közvetett bosszúállását egyaránt, hisz akitől olyan abszurd módon veszik el a szülőföldjét, miként a zsidóságtól, mért ne választhatná helyette otthonául akár a gyűlöletet is? A főnti gondolatsort követve Neked ismétlem meg újra kifogásolt tételemet: a Vészkorszak után nem azért szűnt meg az asszimiláció mindkét felet gazdagító lehetősége, mert a 'mélymagyar' vagy 'mélybesenyő'

⁸⁸ Csoóri Sándor: „Nappali hold”, *Hitel* 1990. szeptember 5.

⁸⁹ Lásd Kertész Imre: „Nem tűröm, hogy kirekesszenek!”, *Magyar Hírlap* 1990. szeptember 25.

Csoóri ezt sokaktól önkényesen megtagadja, hanem azért, mert a két-három koalíciós év nyüglődései után hosszú időre maga a nemzet is megszűnt. Elvesztette öntudatát, ellenálló reflexeit. Ugyan mihez lehetett volna itt jólélekkel asszimilálódni?”⁹⁰ Csoóri Sándor tehát úgy gondolja, hogy „általában” a zsidóság már nem képes a harmonikus együttélésre a magyarokkal, de „kivételek” azért vannak. Az igazán figyelemre méltó állítás azonban itt az, hogy nem volt mihez asszimilálódni. De miért is szűnt meg a nemzet 1949 után? És ki a felelős a magyar nemzet megszűnéséért, zárójelbe tételéért? Ezt a fel nem tett kérdést minden vitapartnernek magának kellett megválaszolnia. Ez a magyarázat illetve sejtetés természetesen nem elégítette ki a bírálók igényeit, mert igaz ugyan, hogy elismeri a vészkorszak rettenetét, de sokak szerint új csapdákat állít, amit egy felelős írástudónak nem lenne szabad.

A bírálók és hozzászólók többsége aktuálpolitikai szempontból elemezte Csoóri írását. Ez nekünk e helyütt nem feladatunk. Meg kell viszont említenünk, hogy miként a háború utáni helyzetben is, úgy most is a probléma megnyugtató megoldása nélkül kezdett neki a magyar társadalom a demokrácia „építésének”. Az igazi vita, diskurzus elmaradt ismét. Pillanatnyi politikai célok érdekében használta fel a legtöbb hozzászóló az érveit. Csoóri cikke inkább csak ürügy volt politikai és ideológiai állásfoglalásra. Amíg 1949-ben egy diktatórikus politikai rezsím hatalmi szóval rekesztette be az éppen kibontakozó tisztázó vitát, addig 1990-ben, a szabadság korának kezdetén sokan a pillanatnyi politikai előnyökért áldozták fel a kibeszélés lehetőségét. Hanák Péter cikke az egyik kivétel ez alól.⁹¹ Hanák áttekinti a magyar-zsidó együttélés elmúlt évszázadait, és külön is szól a vészkorszakról. Szerinte a felelősség áthárítása az, amit Csoóri állít. Nincs és nem is volt valamiféle titkos zsidó szövetség, maffia, amely hatalmat gyakorolt volna. Most sincs ilyen, következésképpen asszimilálni sem képes. Viszont továbbra sem történt meg – Hanák szerint sem – a felelősségtől áthatott önvizsgálat. Ez lehetne a zárszó. Az új, szabad, Magyarország nem kezelte a sebet, amely évtizedek óta gyógyulatlan. Ezzel a tehertétellel indult neki a demokratikus korszaknak.

Itt jegyezzük meg, hogy Csoóri Sándor nézőpontja nem egyedi. Nem arra gondolunk, hogy sokan osztják a megbékélés lehetetlenségére vonatkozó álláspontját, hanem arra, hogy ellenkező előjellel is megközelíthető a kérdés. A Landesmann-ügy néven elhíresült sajtóvitára gondolunk, amelynek menetét egyébként nem vizsgáljuk.⁹² Egyrészt azért nem, mert megjelent önálló kötetben is minden publikáció, amely e tárgyban

⁹⁰ Csoóri Sándor: „A mélypont. Válasz Kertész Ákos nyílt levelére”, *Magyar Nemzet* 1990. október 6.

⁹¹ Hanák Péter: „Hagyomány és jövőkép”, *Népszabadság* 1990. szeptember 29.

⁹² *A Landesmann-dosszié*, Heti Magyarország 1993.

napvilágot látott, másrészt azért sem, mert nem a mi általunk vizsgált téma volt az elsőszámú vitakérdés abban a polémiaiban. Azonban utalunk arra, hogy Landesmann részéről a vita során elhangzottak olyan kijelentések, amelyek egybecsengenek Csoóri véleményével – bár van egy jelentős különbség. Landesmann szerint lehetséges közeledés és „békés egymás mellett élés”, feltéve, ha a magyarság feltétel nélkül vállalja felelősségét és bocsánatot kér az elkövetett szörnyűségekért a zsidóságtól. Ez a megközelítés eléggé radikális – és persze szintén egyoldalú.

Nehéz örökséget cipel magával a magyar társadalom immáron több, mint ötven éve. Többszöri nekigyürkőzés után sem sikerült tisztázni közmegegyezéssel az érintettség, a felelősség a számonkérés, a megbocsátás mértékét, lehetőségét. Úgy érezzük, több táborra szakadt a magyar szellemi elit ebben a kérdésben – is. Mint már fentebb utaltunk rá, véleményünk szerint létezik egy „láthatatlan skála”, amely a bűnrészesesség és a felelősség mértéke szerint osztályoz. A magyar szellemi elitben és a társadalomban is megoszlik a vélemény a tekintetben, hogy hol foglal helyet a magyarság ezen a skálán. De ez csak az egyik probléma. A másik, nem kevésbé megosztó kérdés az, hogy nem egyezik a vélemény abban sem, vajon a skála mely fokától beszélhetünk egy egész nép antiszemitizmusáról, sőt bűnösségéről. Ebből a szempontból is jelentős véleménykülönbségek állapíthatók meg. Véleményünk szerint a két végpontot, szélsőséget leszámítva a skála bármely egyéb pontján elfoglalt pozíció jogosultnak látszik. A két szélsőség pedig, tisztázzuk: Egyfelől az, hogy a magyarság egyetemlegesen felelős a vészidőszakért, és csak a magyarság felelős, az elkövetett bűn pedig oly nagy, hogy halandó ember azt meg nem bocsáthatja. A másik véglet a teljes hátrítás: nem a magyarság tettei vezettek a holokauszthoz, a németeket terheli a teljes felelősség, megengedve, hogy néhány magyar kollaboráns is velük együtt osztozzon a felelősségen. A kettő között azonban sok pontja van ennek a képzeletbeli skálának, s akármelyik ponton helyezi el valaki magát, nem feltétlenül lesz vádolható egyoldalúsággal.

A skála különböző pontjai egyben nézőpontok is. Ha valaki nem fogadja el, nem osztozik velem a szempontjaimon, az még nem feltétlenül antiszemita – feltéve, ha a skálán tőlem a „felmentők” felé helyezkedik el –, és fordítva, nem feltétlenül idegen, gyökértelen, a nemzet sorskérdései iránt érzéketlen, ha a skálán tőlem a nagyobb önvizsgálatot és a szenvedések és szenvedők iránti nagyobb alázatot elvárók felé helyezkedik is el. Mindegyik szempontból látható és elmesélhető a történet, mindegyik szempont tartalmazhat igazságot illetve igazságokat. Az IGAZSÁG azonban nem áll össze a részigazságok egyszerű summájaként. Az „igazság” sokfelé oszlik. Az akkori magyar állam és politika felelőssége tagadhatatlan. A társadalom felelőssége azonban annyifelé oszlik, amennyi magatartásforma

jelent meg a vészterhes időkben. Mindenkinak magának kell, vagy kellett volna eldöntenie, megtett-e mindent, amit tehetett. Ebben egyet kell értenünk Bibóval. De hogy azok a nemzedékek, akik nem éltek át a vészkorszakot, hogyan és mennyiben osztozzanak a felelősségben – erre a kérdésre nem tudjuk a választ. Tartunk tőle, erre a kérdésre nincs is válasz. Azt azonban tudjuk, hogy a magyar szellemi életnek az antiszemitizmus nem szabad, hogy sajátja legyen. Ennek legkisebb gyanúja is elég kell – kellene – legyen a közéletből való kirekesztésre, bár persze az antiszemitizmusnak esetenként indokolatlanul előhozott vádjá sem szabad, hogy megengedett eljárássá váljon a különböző szellemi viták kapcsán.

Sokan vélekedtek úgy az elmúlt évtizedekben, hogy a vészkorszak következményei mindaddig rombolni fogják a magyar közéletet, amíg nem történik meg annak „kibeszélése” és nem állapodik meg a társadalom egy általánosan elfogadott értékelésben. A mi meggyőződésünk az, hogy valójában nem lehet, de talán nem is szükséges egy mindenki által elfogadott, úgymond „objektív” álláspontot meghatározni. Nem lehet az igazságot csak egy szempontból, de több szempont mechanikus összegzéséből sem leírni. Talán az idő begyógyítja a sebeket, de nem vezet el – nem vezethet el – a felejtéshez.

A NÉMET MEGSZÁLLÁS ÉS A HOLOCAUST MEGJELENÍTÉSE A TÖRTÉNELEMKÖNYVEKBEN

Természetes módon minden hatalom törekszik arra, hogy saját rendszerét elfogadtassa a polgárokkal. A második világháború utáni Magyarországon egy ezeréves hagyomány szakadt meg. Az új hatalom új rendszert alakított ki, amelynek legitimációjához minden eszközt igénybe vett, az erőszaktól a manipulációig. Évszázadok óta ismert tény, hogy az egyik legjobb és leghatékonyabb manipulációs rendszer az iskola. A negyvenes évek végén, Magyarországon berendezkedő új hatalom is élt ezzel a lehetőséggel.

Akkor, amikor mi a negyvenéves szocialista korszak oktatáspolitikájának egy szeletét vizsgálat tárgyává tesszük, célunk nagyon is korlátozott. Kizárólag a történelem tankönyvek második világháborúval foglalkozó fejezeteit elemezzük. Azokat is leginkább a magyar szerepvállalás és a német megszállást követő események leírására figyelemmel tesszük.

Nem szorul bizonyításra, hogy az iskolai nevelés milyen fontos szerepet tölt be a fiatal generációk szocializációjában. A vizsgált időszakban az említett befolyás több okból is jelentősebb volt, mint manapság. Egyrészt a korábbi generációk - a szülők és a nagyszülők - egészen más tartalmú oktatásban részesültek más világképet, más szemléletet kaptak a háború előtti iskolákban, mint amelyet a háború utáni kommunista ideológia által befolyásolt

iskolarendszer gyermekeiknek adott. Ez már önmagában is probléma, de a helyzet komolyabb volt, mert a kétfajta világkép egyúttal egymással is ellenséges viszonyban állt. Legalábbis ezt sugallta az új hatalom. Egymással nagyon nehezen összeegyeztethető ismereteket adtak át, és emellett fokozatosan kialakították a közéletben a hivatalos nézetektől való eltérés tilalmát is. Ennek következtében a szülők egyre inkább lemondtak arról, hogy otthon alkalmazzák az ún. „kettős nevelést”. Az ötvenes, a hatvanas és a hetvenes években iskolázott fiatalok szinte kizárólag az iskolai tankönyvekből szerezhették be a közelmúlt történelmi eseményeire vonatkozó tudásukat. Ne feledjük el a tömegkommunikáció akkori színvonala nem tette lehetővé az alternatív ismeretszerzést.

Az új hatalom nagy gondot fordított arra, hogy saját uralmát történelmi szempontból is igazolja. Ennek, talán legfontosabb színterévé a második világháború kataklizmáját választották, amelyben elpusztult minden bűnös régi eszme és gyakorlat, és helyette megszületett egy új, amely magában hordozza a boldog jövő ígérését és konkrét lehetőségét is. Elemi szüksége volt tehát a kiépülő rendszernek arra, hogy a felnövő generációk az ő verziójukat tanulják meg és vegyék is át lehetőleg minél teljesebben.

Az új rendszer születésének pillanata tulajdonképpen egybeesik a régi rendszer bukásának pillanatával. Ezt a pillanatot az új a győztes hatalom utólag jelölte ki. A választás 1944-45-re esett. Ezt a választást több minden indokolta, többek között az, hogy az igazi nagy váltás az új demokratikus rendszer és az ezer éves avit Szent Istváni „félfeudális” rendszer között van, továbbá nem kellett külön magyarázkodni az 1948-as fordulat miatt sem. Ezt úgy lehetett beállítani, -mint „szerves továbbfejlődést”- még demokratikusabbá vált az ország. Következésképpen a tankönyvekben igen fontos szerepet kellett kapnia a rendszer születésének körülményeit bemutató részeknek, leckéknek. Sok szempontból az új hatalom legitimációját volt hivatva pótolni az a történet, amelyet a tankönyvek adtak elő.

Magyarországon az általános tankötelezettség következtében - legalábbis elvileg - mindenki megismerkedhetett az általános iskolai történelem tankönyvek tartalmával. Az ötvenes évek elejére kialakult központosítás következtében az oktatott ismeretanyag egységesült. Mindebből arra következtethetünk, hogy a felnövekvő generációk nagyjából ugyanazt és nagyjából ugyanúgy gondolták a második világháború végének magyarországi eseményeiről. A kérdés most már az, mit gondolhattak ők, vagyis mit tanítottak nekik minderről az iskolában?

Magyarország második világháborús szerepét néhány kitüntetetten fontos esemény tárgyalásán keresztül mutatják be a tankönyvek. Ezek a következők:

- a háborúba való belépés,

- a német megszállás,
- a deportálások és a holocaust,
- a nyilas hatalomátvétel.

A felelősség kérdése kivétel nélkül mindig felmerül az uralkodó csoportok tekintetében. Az elmarasztaló értékelések között azonban van némi különbség a különböző tankönyvek között. Különös figyelmet érdemel, hogy néhány esetben az egész magyar társadalom felelőssége is felmerül, elsősorban a holocaust tekintetében. Bármennyire is központosított és egységesített volt a magyar oktatáspolitikai, árnyalatnyi különbségek megfigyelhetők. Mielőtt azonban ezekre az eltérésekre figyelnénk, koncentráljunk az általános képre.

A háborúba való belépés felelőssége minden rendszerváltás előtti tankönyvben egyértelműen az uralkodó osztályokat terheli. Tulajdonképpen önként siettek a németek szolgálatába állni és a magyar gazdaságot a német hadiiparnak alárendelni. Ebben a tekintetben szinte árnyalatnyi különbséget sem lehet felfedezni a megfogalmazások között.

Álljon itt két példa, az első az 1957-es nyolcadik osztályos tankönyvből: „*A Horthy-rendszer fasizálódása és hazaárulása súlyos és pusztító háborúba vitte az országot.(...) Az uralkodó osztály a magyar gazdaságot kiszolgáltatta a németeknek. A magyar ipar- főleg a hadiipar - teljesen a németek háborús érdekeit szolgálta.*”⁹³

A másik az 1966-os tankönyv:

Horthy-Magyarország urai is a német háborús gazdálkodás szolgálatába állították a termelést. A hadifontosságú üzemek élére katonai parancsnokok kerültek (...) Az uralkodó osztály zöme együtt akart harcolni a németekkel a Szovjetunió ellen. Érdemeket kívánt szerezni területtrábló céljainak eléréséhez.”⁹⁴

Megjegyezzük a gimnáziumi tankönyvek ennél a képnél árnyaltabban fogalmaztak. A hatvanhatos tankönyv már külön leckét szentel a háborúba való belépés körülményeit tisztázandó. A háborúba való belépés tudniillik, nem azonos a Szovjetunió elleni hadba lépéssel.

Itt szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy a tankönyvek több - némi fantáziára utaló- jelzős szövszerkezetet is gyártottak és használtak melyeknek megvolt a maguk szerepe. Itt van, pl. a korábban idézett 1966-os tankönyvben szereplő „Horthy-Magyarország” fogalom. Ez nyilvánvalóan azt is van hivatva sugallni, hogy az a Magyarország nem az „igazi” Magyarország, az, valami más a szöveggörnyezetből egyértelműen kiderül, hogy rossz, romlott ország. Az ehhez hasonló, jelzős szerkezetek komoly szerepet játszottak a

⁹³ Petrik János, Vörös István: Történelemkönyv, Általános Iskola 8. Oszt. 98. L

⁹⁴ Csiszér Béla, Sári Gusztáv: Történelemkönyv, Általános Iskola 8. Oszt. 128. L

diákság emocionális befolyásolásában. Tudatos használatukkal eredményesen lehetett az érzelmi beállítódást a kívánt módon alakítani.

Ezután nézzük meg a német megszállás előzményeire és körülményeire vonatkozó kitételeket; Az 1948-as könyv a megszállás menetét a következőkben foglalja össze: Horthyt Hitlerhez *rendelték* (kurzív szedés az eredetiben) és annak ellenére, hogy a magyar vezetők tudtak a német megszállási tervekről, semmit nem tettek ellene. A könyv írója szerint katonai ellenállás is lehetséges lett volna, hiszen „(...) *a közelben erős, szövetséges hadsereg (...)*” volt már nem messze a Kárpátoktól, a szovjetek. Az elmulasztott ellenállás következtében „*Magyarország (...) teljesen német gyarmattá lett, és azt a gyarmati sorsot is szánták neki, hogy elvérezzék az 'anyaország' a német birodalom érdekében.*”

A könyvben nagyobb teret szentelnek a német megszállásnak, mint a holocaustnak. Ez utóbbit két mondatban említik csak a meg:

„*Zsidógyűlölettel, a szomszéd népek elleni uszítással, hazug ígérekkel, fenyegetéssel és erőszakkal igyekeztek a nyilasok maguknak híveket szerezni.*” (238. old.)

„*Nem volt család, ahol valakit ne sirattak volna. Elhurcolt vagy kivégzett kommunisták, szocialisták és demokratikusan gondolkodó emberek, ágyútöltelékül odadobott katonák, embertelen körülmények között elpusztított zsidó, szerb, román munkaszolgálatosok, zsidóságuk miatt gázkamrába hurcolt ártatlan gyermekek, asszonyok és öregek, Kárpát-Ukrajnában és Délvidéken legyilkolt ukrán és szerb hazafiak, a légitámadások a járvány, az éhség és a harcok folytán elpusztult polgári lakosság - mindannyian a német fasizmus és a magyar ellenforradalmi rendszer áldozatai voltak.*” (240. old.)

Az idézett bekezdésben a szerző törekedett egy mondatban összefoglalni a második világháború minden magyar áldozatát és azokat is, akiket magyarok öltek meg. A mi szempontunkból itt most a sorrendiség a legfontosabb tényező. Az első helyen a kommunisták és a szocialisták állnak, és mostantól fogva ez így is marad mindaddig, amíg az áldozatok illetve a veszteségek felsorolása megtörténik egészen a rendszerváltás idején megjelenő tankönyvekig.

A könyv jellegében már egyértelműen az orosz impérium ideológiai kiszolgálását tükrözi. Ezen kívül a baloldali „ellenállók” harcait és „hőstetteit” állítja előtérbe. Ez a könyv az ellenforradalmi rendszer teljes lejáratását célozza - az oroszok hősiessége és humánuma kidomborítva,- de a zsidóüldözés még csak nyomaiban sem jelenik meg a könyvben. Az, hogy a nyilasokat bemutató néhány sorban utalnak a „zsidógyűlöletre” ez feltűnően nem áll arányban azzal a pusztítással és öldökléssel, amit a nyilasok Budapesten és a Dunántúlon műveltek októbertől márciusig.

A következő tankönyv⁹⁵ 11 évig szolgált. Ez a könyv részfejezetben foglalkozik a német megszállás a nyilas uralom kérdésével a „Magyarország részvétele a Szovjetunió elleni háborúban” című leckében. Némileg árnyaltabb képet ad a német megszállásról. Újdonság, hogy megjelenik a holocaust is, mint téma: A német megszállás következtében:

„az ellenzéki pártokat betiltották; százezerszámra fogdosták össze a zsidókat, s német- és lengyelországi haláltáborokba szállították őket.” (99. old.) A könyv tematikája szerint Magyarország már a német megszállás előtt is német gyarmat volt. A katonai megszállás csak fokozta az ország gazdasági kifosztását és lehetővé tette a faji, illetve politikai alapú üldözést. A katonai megszállás körülményeit tekintve újdonságot ez a könyv az előzőhöz képest nem ad, éppen ellenkezőleg, meglehetősen szűkszavúan közli, hogy:

„Az angolok és az amerikaiak felé való tapogatózás (...) Hitlerék előtt sem maradt titokban, ezért 1944. március 19-én megszállták az országot”

Az 1966-os tankönyv⁹⁶ ezt az értékelést szinte szóról szóra átveszi. Mindkét tankönyvből hiányzik azonban a katonai ellenállás lehetőségének kérdése. Hasonló módon foglalkoznak a német megszállás közvetlen következményeivel is.

„Az ellenzéki pártokat betiltották; százezerszámra fogdosták össze a zsidókat s a német, és lengyelországi haláltáborokba szállították őket.” A 66-os könyv így fogalmaz:

„A megszállás után összefogdosták a fasisztaellenes mozgalom tagjait a zsidók százezreit s a lengyel - és németországi haláltáborokba szállították el őket, ingóságait pedig elrabolták.”

Ennél a két meglehetősen hasonló mondatnál szeretnék megállni egy pillanatra, és a különbségekre felhívni a figyelmet. Először is az „ellenzéki pártok” helyett a „fasisztaellenes mozgalom tagjai” kitétel került. Ez a két fogalom nem fedi tökéletesen egymást, azonban fontosabbnak tartom azt, hogy az „ellenzéki pártok” fogalom eltűnt 1966-ra. A másik a zsidóság deportálására vonatkozó utalás; miszerint „összefogdosták” a zsidókat. Arról, hogy a deportálás után a haláltáborokban mi történt egyik könyv sem ír. Valószínűleg a könyv szerzői úgy gondolták a gyerekek maguktól is rájönnek, miszerint haláltáborban csak meghalni lehet. Mindez azért is figyelemre méltó, mert az 57-es tankönyv tesz arról említést, hogy „kommunistákat” és „igaz hazafiakat” internálótáborokban legyilkoltak. Meg kell említenünk, hogy a 66-os tankönyv egyik háborúval foglalkozó egyetemes leckéjében foglalkozik a holocaust témájával, minden addigi feldolgozásnál részletesebben „Az emberirtó fasizmus” című részfejezetben. Ez a részletezés egyébként nyolc és fél sort jelent.

A német megszállás történetével foglalkozó fejezetekben jelentős eltérések

⁹⁵ Petrik János, Vörös István: id.mű.

⁹⁶ Csiszér Béla, Sári Gusztáv: Történelemtankönyv. Általános Iskola, 8. oszt.

mutatkoznak abban a tekintetben, hogy kit milyen súllyal terhel a felelősség. A másik különbség a nyilas hatalomátvétel körülményeivel kapcsolatos. Itt is a felelősség kérdése a legfontosabb, elsősorban Horthy Miklós (akinek nevét teljes egészében egyik könyv sem írja ki) felelősségére nézve. A 48-as könyv a kiugrási kísérletről a következőképpen ír:

„Horthyék nem akarták a békét teljes szívvel, és nem is tettek a háborúból való kilépésre megfelelő intézkedéseket. Az lett az eredmény, hogy a fasiszta Németország utolsó tartalékai, a nyilasok kerítették kezükbe a hatalmat, és ezzel az ország végzete beteljesedett.”⁹⁷

Az 1957-es tankönyv következtetéseiben lényegesen eltérő képet fest a nyilas hatalomátvételről.

„A németek megíúsították a fegyverszünetet, Horthy pedig még aznap átadta a hatalmat Szálasi Ferencnek, a fasiszta nyilaskeresztes párt vezetőjének. Szálasit és fasiszta bandáit tehát Horthy szabadította rá a magyar népre.”⁹⁸ Ez az utolsó mondat minősítő „tényállítását” tekintve egyedülálló az általános iskolai tankönyvek tekintetében, a '66-os tankönyv is arról beszél, hogy:

„A németek arra kényszerítették Horthyt, hogy adja át a hatalmat a nyilasok vezetőjének, Szálasinak és a nyilaskeresztes pártnak.”⁹⁹

A következő általános iskolai tankönyvben már számottevően más megközelítés található, mint az előzőekben. Árnyaltabb, és részletesebb a német megszálláshoz vezető út bemutatása. A szövegből következtetni lehet arra, hogy a magyar és a német érdekek között jelentős különbségek voltak. Nem vonható össze a magyar és a német politikai és katonai hatalom minden szempontból. A könyv nem utal arra, hogy a magyar politikai vezetés egyetértett volna, vagy szorgalmazta volna a német katonai megszállást. Éppen ellenkezőleg.

„(A németek) 1944 márciusában egyszerűen megszállták az országot. ” (...) A kormányfői tisztségbe pedig saját emberüket - a volt berlini követet, Sztójay Dömét ültették, akiben megbíztak. Ezzel hazánk megszállt országgá vált. (...) A német megszállás a német rend bevezetésével járt együtt. Fokozódott a zsidók üldözése, gettókba zárása (Budapesten), deportálása, németországi haláltáborokba szállítása (vidékről)”¹⁰⁰

A középiskolás tankönyvek nagyobb terjedelemben tárgyalják az eseményeket. Ez természetes is. Komolyabb felkészültséggel rendelkező diákok számára készültek ezek a könyvek. Az ötvenes, hatvanas évek gimnáziumi tankönyvei aránytalanul nagy hangsúly fektettek a baloldali - elsősorban kommunista - ellenállási mozgalom tetteinek bemutatására.

⁹⁷ Heckenast Gusztáv, Karácsony Béla: id. mű

⁹⁸ Petrik János, Vörös István: id. mű.

⁹⁹ Csiszér Béla, Sári Gusztáv: id. mű: 140. L.

¹⁰⁰ Dr. Helméczy Mátyás: Történelemkönyv. Általános Iskola, 8. Oszt.

Az 1945-ben kiadott ideiglenes tankönyv,¹⁰¹ egészen 1945-ig kíséri figyelemmel az eseményeket. Tehát a Jelenkorig". A második világháborús magyar részvételt egy leckében tárgyalja a könyv. Megpróbáljuk röviden rekonstruálni a gondolatmenetét. A könyv tényként leszögezi, hogy a német orientációnak voltak ellenfelei az uralkodó körökben is.

„Az egyház, a legitimista nagybirtok és a nagytőke egy része is ellene volt a hitlerizmussal való barátságnak.”¹⁰²

Azonban a hadsereg és szinte az egész középosztály a németekkel szimpatizált. Eltekintve most attól, hogy ez a kép is elnagyolt, mégis fontos megjegyeznünk, hogy legalább nem vette egy kalap alá az egész uralkodó osztályt és megemlíti a németellenes szárny létezését. Ezt később hiába keressük majd a tankönyvekben. Az eseményeket a németek előretörésétől kísérhetjük figyelemmel. A könyv nem kerüli meg a zsidókérdést sem.

A szövegben azt olvashatjuk, hogy az „egész magyarság” nézte tétlenül az 1944-es márciusi megszállást. Az ezt követő eseményekről a könyv a következőket írja:

„Az országban a Gestapo, a német politikai rendőrség, a nyilasok és a német népcsoport tagjai, a külön (...) -jogokat élvező Volksbundisták vették át a vezetést Sztójay Döme bábkormányának alatt. Ekkor indult meg a rémtettek, terrorcselekmények és üldözések borzalmas sorozata, amely hozzávetőlegesen 600-700000 ember életébe került.”¹⁰³

Ez a könyv 1945-ben készült. Közvetlenül a háború után, akkor, amikor még mindenki frissen élt az emlékek. A szerzők nem törekedtek elemző áttekintésre, mindössze leírták az elmúlt évek eseményeit. Arra azonban érdemes figyelni, hogy az esemény leírása során a német megszállás után következnek a „borzalmak”. Az uralkodó osztály németellenes része megpróbál még egyszer tenni valamit az ország érdekében, de ez sem sikerül. A nyilasok rémuralma az elhibázott politika végső és elborzasztó következménye.

Ebben a könyvben az utolsó háborús év eseményeinek leírása alig több mint fél oldalt tesz ki. Ez abból a szempontból érthető, hogy szinte nem is „történelemről”, hanem a jelenről van szó. Az események jelentősége azonban mindenképpen „történelmi”. Ezért volt indokolt megemlíteni a könyvben. A lecke azonban szól a háború előzményeiről és a háborúba való belépés körülményeiről is. A németek előretörése alkalmazkodásra kényszerítette a magyar kormányt is. Ennek az alkalmazkodásnak egyik következménye a zsidótörvények bevezetése is. A könyv gondolatmenete figyelemreméltó, a következőképpen rekonstruálható:

A zsidótörvényekkel az volt a cél, hogy az uralkodó osztály bizonyos csoportjai „visszaszerezzék” azokat a gazdasági pozíciókat, ahonnan korábban a zsidók őket

¹⁰¹ Kosáry Domokos, Mérai Gyula: Magyarország története

¹⁰² Id. mű: 168. L.

¹⁰³ Id. mű: 170. L.

„kiszorították”. De olyan helyeket is meg akartak szállni, ahol korábban nem voltak jelentős pozícióik, pl. a banki és az ipari szférában. Ez a gondolatmenet azt sugallhatja, mintha a zsidótörvényeknek lett volna bizonyos „igazságmagva”, miszerint a zsidók túl mohók voltak, sok helyet szálltak meg, és ez vezetett a retorziókhoz.

A háborúba való belépést egyértelműen a területi revízióval hozza összefüggésbe a könyv.

„A területi gyarapodás ára volt, hogy Magyarországnak a német fegyverkezés és háborús gazdálkodás szolgálatába kellett állnia. Végül is be kellett lépnie a háborúba a Szovjetunió ellen.”¹⁰⁴

Ez a könyv 1950-ig szolgált, akkor váltotta fel az első igazi „szocialista” tankönyv. Ebben a könyvben, ha csak felületesen az arányokat szemléljük is, már láthatjuk a nyilvánvaló különbséget. Egy külön lecke, három oldalon keresztül, tárgyalja a kommunista illetve baloldali ellenállás tetteit. Külön szól a könyv a Szovjetunió baráti gesztusairól, amelyeket a magyar uralkodó körök figyelmen kívül hagytak, és ezért később az egész magyar népnek kellett nagy árat fizetnie. A háborúhoz való csatlakozást természetesnek tartja a könyv. Nem volt más várható a „horthysta” uralkodó osztálytól.

„Hitlert támogatta az emberi szabadság minden ellensége, így természetes, hogy ott Horthy sem hiányozhatott.”¹⁰⁵

Magyarországot teljesen kiszolgáltatottá tették a német hadigazdaságnak, majd amikor a németek megszállták az országot, nem tettek semmit.

„1944 március 19-én a fasiszta Németország, hogy megakadályozza Magyarország esetleges kilépését a háborúból, formailag is megszállta az országot. Horthy, a kormány, a fasiszta tisztikar meg sem kísérelte az ellenállást, szolgálai módon megalkudott a helyzettel. Így vezetett a szovjetellenesség hazánk teljes gyarmatosításához.”¹⁰⁶

A diákok minden előzmény nélkül szembesülhettek azzal a feltételezéssel, miszerint Magyarország esetleg kilépett volna a német szövetségből. Erre a korábbi szöveg semmilyen utalást nem tartalmazott, erre következtetni sem lehetett. A becsmérlő minősítéseket előszeretettel használó szerzők, minden differenciálás nélkül „lefasisztázzák” az egész tisztikart, majd az is kiderül, hogy a szovjetellenesség gyarmati állapothoz vezetett. Ez a megállapítás némi megszorítással az akkori helyzetre igaz, de van egy fajta különös „mellékszöngéje” 1950-ben arról írni, hogy szovjet segítséggel lehet gyarmatból szabaddá válni. A szerzők egyértelműen kiállnak azon koncepciójuk mellett, miszerint a Horthy-rendszer és a nyilas uralom között folytonosság áll fenn.

¹⁰⁴ Id. mű: 169. L.

¹⁰⁵ Kovács Endre, Simon Gyula: Történelemkönyv, 1950. 100. L.

¹⁰⁶ Id. mű: 101. 1.

„1944 október 15-én a német fasiszták legaljasabb szolgálói, a nyilas banditák kerültek Szálasi vezetésével kormányra. Horthy és hívei maguk nevelték, táplálták hosszú éveken keresztül a nyilas söpredéket. " (...) A fasiszta hordák és a nyilas banditák közös pusztításáért, vérengzéseikért, Magyarország kifosztásáért és kirablásáért a magyar nép egymillió halottjáért, a 25 éves Horthy-rendszer, a magyar uralkodó osztályok a felelősek. ”¹⁰⁷

Ez egyértelmű fogalmazás. A könyv szerzői meg sem próbáltak árnyaltan fogalmazni. A könyv egyetlen szót sem szól a holocaustról, a zsidók szenvedéseiről. Ezzel szemben közel három és fél oldalon keresztül ismerteti és méltatja a kommunisták vezette ellenállási mozgalmat. Ezt elég nehéz volt hihetően leírni. A szöveg hatásosságát némileg rontotta egy mellékesen odavetett mondat, miszerint:

„A szervezkedések azonban, minden erőfeszítés ellenére elszigeteltek maradtak, hatásuk nem hozott döntő fordulatot. ”¹⁰⁸

E mellett a könyv mellett, az ötvenes években használatban volt még a középiskolák számára Lukács János által írt tankönyv is. Ez a könyv semmiben nem tér el az előbb ismertetett könyvtől.

1955-ben új könyv jelenik meg a Nagy Imréné, Kempelen Imre, Bellér Béla, Incze Miklós szerzőcsoporttól. Ebben a könyvben már felfedezhetők az árnyaltabb elemzésre tett kísérletek. Már a háború közvetlen előzményeit is nagyobb terjedelemben tárgyalja a könyv, de igazán a háború alatti politikai változások ismertetésénél látható az előző könyvekhez képest jelentős elmozdulások. Explicit formában megjelenik az uralkodó osztályon belüli differenciálódás, és szó esik a háborúból való kilépésre tett kísérletekről is. A német megszállás közvetlen következményeit a könyv a következőképpen foglalja össze:

„A Sztójay-kormány megszüntette a demokratikus szabadságjogok maradványait is: betiltották az ellenzéki pártokat, sárga folt viselésére kötelezték, gettókba hurcolták és deportálták a zsidókat, büntetőtáborokba vitték az amúgy is fokozottan elnyomott nem magyar nemzetiségű dolgozókat, internáló táborokba hurcolták a demokratákat és a kommunistákat”¹⁰⁹

A szövegből mindenesetre kiderül, hogy léteztek bizonyos szabadságjogok a Horthy rendszerben is, ha egyszer azokat meg lehetett semmisíteni. Létezik továbbá olyan is a politikában, hogy „ellenzéki párt”. A szerző - nyilván figyelmetlenségből - megkülönböztette a kommunistákat a demokratáktól. A nyilas hatalomátvétel bemutatásakor is van egy odavetett közlés, miszerint: *„Horthy - német követelésre - lemondott a kormányzásáról (...) ”*

¹⁰⁷ Id. mű: 102. L.

¹⁰⁸ Id. mű: 105. L.

¹⁰⁹ A magyar nép története III. rész

Azonban, még ez a nem teljesen pontos megfogalmazás is árnyalja a képet, különösen, ha a korábbi tankönyvek szövegeire gondolunk. Ez a tankönyv sem mulasztja el bő terjedelemben tárgyalni a háború alatti kommunista ellenállás tetteit. Három oldalt szán erre a szerző.

A következő hosszabb időt szolgáló könyv 1960-ban jelent meg.¹¹⁰ Ez a könyv, miközben nagyjából hasonló módon ír a háború előtti eseményekről és a háborúba való belépés körülményeiről, mint az előző könyvek, bő terjedelemben tájékoztat a háború alatti kommunista ellenállásról, az eddigiektől eltérően külön bekezdésben tárgyalja a holocaust tényét és következményeit. Ez újdonság az eddigiekhez képest. Tizenöt évvel a szörnyű események után megjelennek a zsidóüldözés számadatai is a gimnáziumi tankönyvben.

„Szörnyű megpróbáltatás várt a zsidóságra. A sárga csillag viselése, majd a gettóba zárás csak a kezdetet jelentette. Májustól megindult a vidéki zsidóság deportálása. A csendőrség brutalitásai között indítottak útnak 450000 embert Auschwitzba. A deportáltaknak mintegy 75-80 százaléka halálát lelte a gázkamrákban vagy a különböző koncentrációs táborok embertelen körülményei között.”¹¹¹

A sikertelen kiugrási kísérletről, és a nyilas hatalomátvételtől ez a könyv sem rajzol más képet, mint az előző. Horthy nem őszintén és nem meggyőződésből szánta rá magát a kiugráásra, hanem kényszerből. Nem megfelelően készítette elő. A „megfelelő előkészítésen” a szerzők a kommunista ellenállási mozgalommal való együttműködést értették. A nyilasok hatalomátvételéről ez a könyv is úgy beszél, mintha Horthy minden különösebb kényszer nélkül, mintegy önként adta volna át a hatalmat. Utalás történik a Horthy-korszak és a nyilasuralom közötti folytonosságra.

„A söpredék (a nyilasok) uralma, történelmünk mélypontja betetőződése volt az ellenforradalmi rendszer 25 éves időszakának.”¹¹²

Ahogy eddig minden tankönyv, úgy ez is néhány mondatban utal a nemzetgazdaság német hadicélokra való kihasználására. A nyilasok, amennyire még lehetett fokozták a németek kiszolgáltatását. Gyárak berendezéseit és kényszermunkásokat is a német hadigazdaság rendelkezésére bocsátottak. Ez a tankönyv sem kivétel az alól, hogy a szovjet érdekeknek megfelelően állít be, és ír le néhány eseményt, amelyek között hamisítások is előfordultak. PL: A parlamenterek kivégzése, az ostrom „kíméletes” végrehajtása, stb. Felfigyelhetünk arra is, hogy ez az a könyv, amelyben Kádár János neve először pozitív összefüggésben megjelenik. Az ötvenes évek elején használatos tankönyvben a Békepárt, mint az ellenállás árulója jelent meg, és a Rákosi vezette moszkvai központ volt az egyetlen igazán következetes

¹¹⁰ Szamuely Tibor, Ránki György, Pamlényi Ervin: Történelem Gimnáziumok IV: o. számára Tk. 1960.

¹¹¹ Id. mű: 245. 1

¹¹² Id. mű: 246. 1.

antifasiszta harcos egység. Az ötvenes évekre Rákosi neve eltűnik, és most Kádár, mint az ellenállás hős vezetője előkerül a homályból. Ezek a változások nyilvánvalóan az aktuálpolitikai események következményei, vizsgálatuk azonban - bármilyen izgalmasnak tűnjék is - nem tartozik szorosan tárgyunkhoz.

A következő tankönyv' amely Balogh Endre munkája, több mint másfél évtizedig szolgált. Úgy tűnik a történelem oktatásában is megjelentek a konszolidáció nyugtató hatású következményei. A könyv egy külön leckét szentel az utolsó háborús év magyarországi eseményeinek. Észlelhető törekvés történt a szerző részéről az események árnyaltabb bemutatására. Az első apróbb jel a német megszállás körülményeinek bemutatása során érhető tetten. A szöveg szerint „Horthy némi vita után” egyezett bele a megszállásba. Egy későbbi szöveghely szerint Szálasi „puccsot” hajtott végre október 15-én. Ez egyértelmű jelzése annak, hogy a szerző nem tekinti a nyilas hatalomátvételt alkotmányosnak. Következésképpen a Horthy-rendszer, és a nyilas-terror között nem is lehet folytonosságot megállapítani. A szerző nem is teszi. Az idézett leckében fél oldal szól a zsidóság szenvedéseiről, megemlítve a felelősség kérdését is.

„Végül a Sztójay-kormány az SS és a csendőrség közreműködésével végrehajtotta a vidéki zsidóság, mintegy 450 ezer ember deportálását, ezzel bűnrészességet vállalt a koncentrációs táborokban történt elpusztításukban.”¹¹³

Ilyen megfogalmazásban a Sztójay-kormány az első számú felelős magyar részről a deportálásokért. Ehhez járul még egy újdonság, ami tovább árnyalja a képet, nevezetesen az, hogy ebben a könyvben először történik utalás arra, hogy Horthy a budapesti zsidóság deportálását leállította.

„ Románia, Finnország és Bulgária szembefordulása Hitlerrel megérlelte Horthyban is a 'kiugrás' gondolatát. Leállította a budapesti zsidóság deportálását. Lemondatta Sztójayt (augusztus 24.), és bizalmas hívét Lakatos Géza vezérezredest nevezte ki miniszterelnökké.”¹¹⁴

Ebben a könyvben van először arról szó, hogy Horthy szélesebb politikai támogatást próbált meg kialakítani a kiugrás támogatására.

(Horthy),, Titokban tárgyalásokat folytatott ugyan a Magyar Front képviselőivel: a szociáldemokrata Szakasits Árpáddal, a kisgazdapárti Tildy Zoltánnal, és - közvetítő útján - a kommunista Rajk Lászlóval, de nem mert a Magyar Front mögött fölsorakozó - ekkor már szervezett - bázisra támaszkodni, mert félt a munkásság kezébe fegyvert adni. Ezért nem adott

¹¹³ Id. mű: 258. L.

¹¹⁴ Id. mű: 259. L.

határozott parancsot a 'kiugrás' végrehajtására. "115

Látható tehát, hogy ebben a könyvben jelentősnek mondható változások érhetők tetten. Ez a könyv is említést tesz a Magyar Nemzeti Felszabadító Bizottság tevékenységéről, megemlítve Bajcsy-Zsilinszky Endrét is. Ezt az előző - 1960-as - könyv is megtette. Itt azonban a Horthy tisztikar mártírhalált halt tagjainak nevét is felsorolja a szerző. Ez is azt a képet erősíti, miszerint az uralkodó osztály nem volt egységesen németbarát, fasiszta érzelmű. Ez a beállítás jelentősen eltér a korábbi könyvek Horthy-korszakról festett képétől.

A rendszerváltás előtti utolsó, több évig forgalomban lévő tankönyv, Jóvérné Szirtes Ágota munkája.¹¹⁶ A „szokásoknak” megfelelően ez a tankönyv is eltér az előzőtől. A német megszállást követő eseményekről nívumként megtudhatjuk, hogy a szakszervezetek kormánybiztosi ellenőrzés alá kerültek. Ez a könyv is szól az antifasiszta egységfrontról, de megjegyzi, hogy az csak demonstratív jellegű volt. A zsidóság deportálására vonatkozó közlések azonban már az „apró betűs” részbe szorultak, és ott is csak öt sort „érdemelték” ki a szerzőtől. A könyv nem említi külön a budapesti zsidóság, többiekétől eltérő sorsát. A nyilas hatalomátvétel „kemény német nyomásra” történt meg, a szerző szerint. Majd hozzáteszi:

„A Horthy- rendszer összeomlott. "117

Mindebből arra következtethetünk, hogy a szerző nem azonosította a Horthy-rendszert a nyilasokkal. A nyilasok tevékenységéről nagyjából annyit tudunk meg amennyit az előző könyvből is, az ország teljes kifosztása és a féktelen terror. Természetesen olvashatunk a kommunista ellenállási tevékenységről, de említés történik Bajcsy-Zsilinszkyról és antifasiszta katonatiszt mártírtársairól is.

Mindegyik tankönyv részletesen beszámol arról, hogy a német megszállás után a magyar gazdaságot szinte a végletekig kiszípolyozták a német hadigépezet ellátása érdekében, ebben a tekintetben alig van különbség a közel négy évtizedet átölelő tankönyvek között.

Próbáljunk meg - kissé önkényesen - rekonstruálni egy képet arról, milyen lehet azoknak a honfitársainknak a tudása a második világháború utolsó évének magyarországi eseményeiről, akik nem szakemberek, és -feltesszük- a tankönyveken kívül, más forrásból nem tájékozódtak. Azok, akik az ötvenes években voltak elemi iskolások és a hatvanas évek közepére középiskolai tanulmányaikat is befejezték, azt tudhatják, hogy a Horthy-rendszer fasiszta rendszer volt, természetes szövetségese a hitleri Németországnak, a területi „gyarapodás” érdekében részt vett önként egy gyalázatos „rabló” háborúban. Az egész magyar nemzetgazdaságot és a magyar társadalmat kíméletlenül és cinikusan a németek

¹¹⁵ Id. mű: 259. L.

¹¹⁶ Jóvérné Szirtes Ágota: Történelem a gimnáziumok IV. osztálya számára Tk. 1982.

¹¹⁷ Id. mű: 129. L.

szolgálatába állították. A jövőt tisztán látó becsületes, haladó hazafiakat üldözték, majd amikor Horthy közvetlen környezete ebben kimerült, a további üldöztetést és elnyomást legjobb tanítványaikra, a nyilasokra bízta. Mindebből következik, hogy minden olyan eszme és szimbólum, amelyet a Horthy-rendszerben pozitív előjellel használtak, az megsemmisítendő, a széles közvélemény tudatából száműzendő. Mégpedig azért, mert egy velejéig romlott sátáni rendszer szimbólumai voltak. Maguk az eszmék és szimbólumok is kompromittálódtak az őket használó rendszerrel együtt. Sőt, egyes tankönyvek ebben az időszakban, azt a koncepciót is sejtetik, miszerint maguk az eszmék hozták létre, vagy legalábbis tartották fenn a fasiszta Horthy-rendszert. Ezeknek az eszméknek, értékeknek és szimbólumoknak nincs helyük egy „becsületes”, „demokratikus” társadalomban. A területi revízió - együtt a határon túli magyarokra való odafigyeléssel -, a keresztény-nemzeti gondolkodás és világszemlélet a legfontosabb kiiktatandó eszmék. A „félfeudális” jelleg nyilvánvalóan a sajátos kommunista modernizációt elgondolók és végrehajtók fejében volt az egyik legjelentősebb „közellenség”. Ebben a körben a paraszti értékrend és a tradicionális népi kultúra volt az, amelyet el kellett tüntetni. Ez bizonyos feszültséget is okozott a kommunisták és a parasztpártiak között, amely feszültség igazából sosem szűnt meg, és sajátos megoldásokhoz vezetett a kultúrpolitika számos területén beleértve a történelem tankönyvek anyagát is. Ezzel kapcsolatban csak utalhatunk a „forradalmi” hagyományok megjelenítésére, Budai-Nagy Antaltól Dózsán át, 48-ig. (Ennek a történelemszemléletet érintő „kiegyezésnek” a vizsgálata nem tartozik ezen dolgozat tárgyához.)

Az 1945 előtti rendszer minden elemében rossz volt, bizonyos részei pedig kifejezetten „bűnösök”. A rendszer „félfeudális” alapokra építkezett, ezt a struktúrát tehát fel kell számolni, minden járulékával - tehát a népi kultúrával - együtt. A revíziós gondolat a nemzeti gondolattal együtt a „baráti” szomszéd népekkel okozott viszályt, tehát kiiktatandó. A keresztény „gondolat” pedig a maradiságnak, a tudatlanságnak a nem-felvilágosultságnak lett a szimbóluma, amelyhez később a zsidóüldözés, és diszkrimináció konnotációja társult. A régi rossz értékek helyére a sokoldalúan fejlett és képzett szocialista ember áll majd, akit nem húznak vissza a haladás útján maradi gondolatok.

Némileg változott a helyzet a hetvenes, nyolcvanas évekre. Elsősorban a középiskolás tankönyveknek köszönhetően a korszak bemutatása árnyaltabbá vált. Egy jól felkészült kreatív történelem tanár sok mindenre ráirányíthatta diákjai figyelmét, ami esetleg a szövegből egyértelműen nem derült ki, de „kiolvasható” volt a „sorok közül”. Az egyik legfontosabb változás az, hogy a Horthy-rendszer uralkodó osztálya nem volt egységes. Nem volt mindenki németbarát és legfőképpen nem volt mindenki náci. Egy másik fontos változás

az, hogy megjelenik a kommunista ellenállás mellett a polgári ellenállók csoportja is. Igaz az is, hogy általában a könyvek hozzáteszik azt, hogy egyik irányzat sem okozott nagy problémát, a hadigépezetet működtetőknek. Mindezekből következett, hogy a hetvenes évektől nem egyértelmű fehér-fekete ellentéppárra alapították a huszadik századi magyar történelem bemutatását. Azonban voltak továbbra is olyan fontos elemei a tananyagnak, amelyek megjelenítéséhez fontos érdek fűződött, azokat mellőzni nem lehetett. Ilyen volt például a kommunista eszme „felsőbbrendűsége” a konzervatív „keresztény-nemzeti” eszmével szemben. Meg kell jegyezzük, itt nem csak arról van szó, hogy a haladó eszmék jobban szolgálják az emberek elemi érdekeit, mert a „fejlődést” szorgalmazzák és bizonyos értelemben lehetővé is teszik azt, hanem arról is szó van, hogy a „konzervatív” eszmék és értékek kompromittálódásuk következtében morális értelemben is „alacsonyabb rendűek” a „haladó és tudományos” baloldali nézetekkel szemben. Azt az „üzenetet” sugallták ezek a tananyagok, hogy aki a keresztény-nemzeti eszmekörben értelmezi a világot ennek az eszmének a híve, az vagy tudatlan, buta ember vagy erkölcsileg megkérdőjelezhető személyiség. Azok, akik a Horthy adminisztrációból és a polgári pártokból indulva az ellenállás mártírjai lettek, ezt csak úgy tehették meg, hogy átvették a kommunista, illetve baloldali világnézetet vagy legalábbis jelentősen elmozdultak a baloldal felé. Az ördögi fasizmussal szemben, keresztény-konzervatív alapról nem lehetett hatékonyan küzdeni. Elsősorban is azért nem, mert a fasizmus és a kereszténynemzeti eszmekör ideológiailag rokonságban áll egymással. Többek között ez a beállítás is oka lehetett annak, hogy a rendszerváltást követő években nehézkesen történt meg a korszerű nyugat-európai konzervatív politikai ideológia átvétele és elfogadtatása Magyarországon.

A filmek osztályozása az alábbi szempontok szerint készült:

1. Foglalkozik-e katonai eseményekkel?
2. A deportálással kapcsolatos témák megjelenítése.
3. A „munkásmozgalmi szál”.
4. Az ellenállás különböző formái.
5. Az események utóéletét előtérbe állító filmek.

Meg kell jegyezni, hogy a legtöbb film az ún. „vegyes” kategóriába tartozik, tehát több szempontot is tartalmaz.

Megvizsgáltuk továbbá, hogy kimutatható-e különbség az egymást váltó politikai korszakok között az e tárgyban készült filmek számát tekintve.

Összesen ötvenhárom olyan magyar játékfilmét, továbbá harminchét dokumentumfilmet találtunk, amelyet témánk szempontjából vizsgálandónak tartok.

Az első olyan játékfilm, amely részben a német megszállással ill. annak következményeivel foglalkozik 1948-ban készült, Jenei Imre rendezésében az „Egy asszony elindul” címmel. Ez a film azonban csak érintőlegesen kapcsolódik témánkhoz. Az első a kutatás számára releváns film „csak” 1954-ben készült el. Keleti Márton „Fel a fejfel” című alkotása. Itt már tematizált a „zsidóüldözés” és a „nyilas kérdés”. 1945 és 1948 között mindössze egy játékfilm (a fentebb említett Jenei-film) és három dokumentumfilm foglalkozik az 1944-es esztendő eseményeivel. A három dokumentumfilm is 1945-ben készül, utána 1955-ig egy sem. Mindez meglepően kevésnek tűnik. Összehasonlítva a publicisztikai irodalommal furcsa kettősségre figyelhetünk fel; amíg 1945-ben és 1946-ban jelentős nyilvános viták zajlanak a sajtóban nagymértékben koncentrálnak a zsidóüldözésre és az utána következő helyzetre tekintettel, egészen 1948-ig, addig filmek tekintetében feltűnően sovány a termés. 1948 után azonban egységesül a kép; szinte teljesen eltűnik a publicisztika, de nem jelenik meg a film sem. Keleti Márton filmje után témánk szempontjából az 1955-ben forgatott „Budapesti tavasz” készül csak el 1956-ig.

A „kádár korszakban” készül a legtöbb játékfilm és dokumentumfilm is, ugyanakkor ez az időszak az, amikor a publicisztikából szinte teljesen eltűnik a német megszállásra és a holocaustra vonatkozó irodalom.

Úgy döntöttünk a filmek elemzése során eltekintünk a kvantitatív vizsgálattól. Nem tűnt célszerűnek a művészi hatást mennyiségi mutatókkal jellemezni. Végül is tíz filmet

választottunk ki részletes elemzésre.

A „Budapesti tavasz” Karinthy Ferenc novellájából készült, Máriássy Félix rendezésében. Ez a film az első, amely kimondottan témánkhoz tartozik. „Évfordulós” film. 1955 áprilisában volt a bemutatója, a „felszabadulás” tíz éves évfordulójára. Mondhatnánk: oktatófilm. Ebben a filmben minden benne van, amit az ostromról, az „ellenállásról”, a nyilasokról és a németekről gondolni illett és kellett. Rögtön a film kezdő jeleneteiben csendőrök és nyilasok lopnak. Az ostrom előtti utolsó pillanatban sincs szó a haza védelméről, vagy önfeláldozásról, - hanem csak lopásról. Előre bocsáthatjuk, hogy az általunk vizsgált filmek mindegyikében, ahol szerepelnek nyilasok, mindenhol megjelenik a lopás motívuma, illetve utalás arra, hogy loptak és raboltak. A katonaszökevény, - aki civilben bányász - meg is jegyzi ezt barátjának - aki értelmiségi. A filmnek szinte minden jelenete tanulságos számunkra. A lakás, amit rejtekhelyül akarnak használni már mások búvóhelye. Az ismerős család egy zsidó lányt rejteget. A házban lakók rendszeresen találkoznak egymással a pincében a bombázások alatt. Ez kitűnő lehetőséget biztosít, egyfajta társadalmi körkép bemutatására. Az úr a pokolban is úr. A méltóságos asszony - akiről később megtudjuk, hogy grófné - a bombázások alatt is kiszolgáltatja magát, előkelő stílusban kávézgat. A házban lakó többi asszony a bombázás alatt imádkozik, amit a bányász katonaszökevény óbégatásnak titulál, és hatalmi szóval leállít. Már két olyan motívum, amely a helyes világné kialakítását segíti. Az urak, akik a bajban sem képesek együtt érezni a néppel - csak muszájból vannak együtt a közemberekkel, akiket láthatólag még akkor, még ott is megvetnek, és lenéznek. A másik a valláshoz, a hithez való viszony. A végső kétségbeesésben a Szűz Máriához való fohászkodást óbégatásnak nevezni azt jelenti, ő, végérvényesen és tökéletesen elfordult a vallástól. A fontos az, ami igazán hordozza az „üzenetet”, hogy a bányász szavára mintegy varázsütésre az imádság abbamarad. A bányász katonaszökevény az egész történet során józan, tiszta lelkű, bátor, a maga egyszerűségében becsületes ember. Amit tesz, azt mindig őszinte meggyőződésből teszi. Az Ő szavára marad abba az álságos maradi gondolkodást tükröző imádkozás, amihez a méltóságos grófné kávécsészéjének csörömpölése ad idegesítően groteszk háttérrel. A néző rögtön tudja, hol a helye, ki mellé kell állnia szimpátiájával. A filmek öröknek tűnő szabályai szerint az értelmiségi katonaszökevénynek és a bujtatott zsidó lánynak, találkozniuk kell, és természetesen egymásba kell szeretniük. A lány, mint erdélyi menekült szerepel a külvilág előtt. Ez több helyen visszatérő motívum, más filmekben is előfordul, de nem csak filmekben, hanem a szépirodalomban is. Azt kell feltételeznünk, hogy a valóságban is szép számmal fordulhatott elő ilyesmi, hogy erdélyi menekültnek adták ki magukat azok, akik különböző okok miatt bujkálásra vagy rejtőzködésre kényszerültek.

A filmben többféle nyilas szerepel. Vannak „jók” és vannak „rosszak”. A „Jókról” hamar kiderül, hogy azok kommunisták. Csak álcázás miatt mutatkoznak a külvilág előtt nyilasként. A történet az ostrom alatt játszódik. Aktívan harcoló katonákat, azonban nem látunk. A katonai események csak jelképekben van jelen a filmben. Az egyik jelenetben egy magyar ezredes elbújik, amikor a légópincében ellenőrző németeket meglátja. Egy másik jelenetben a németek, látszólag minden ok nélkül, megfontoltan orvul lelövik a szovjet parlamentert. Ebben a jelenetben nyilvánvaló utalás történik Steinmetz és Osztapenko parlamenterek tragikus sorsára. Annak ellenére, hogy dolgozatunknak nem tárgya a történelemhamisításokat számba venni, ennél az esetenél mégis kivételt teszünk. A „parlamentergyilkos” németek mítosza egészen a rendszerváltásig elevenen élt. Az iskolai történelemkönyvek is mind, kivétel nélkül tartalmazzák. Nem feladatunk, és nem is áll módunkban eldönteni ki a felelős azért, hogy ez a jelenet a filmbe belekerült, de azt megjegyezzük, hogy éppen a filmgyárban kellett tudniuk, vagy legalábbis sejteniük, hogy a történet nem igaz, hiszen ott készült el - jóval az ostrom után - az a fotó, amely Kim Jenő filmgyári felvételvezetőt ábrázolja, mint Steinmetz Miklós. Ez a fotó volt az, amely azután több ismeretterjesztő kiadványban és iskolai tankönyvben, mint „bizonyíték” szerepelt.¹¹⁸

A filmben megjelennek az ostromló orosz katonák. A jelenetekben a Vörös Hadsereg katonái, mint rettenthetetlen hősök jelennek meg. A katonai hozzáértés és a bátorság mellett a humánus és a segítőkészség is sajátjuk, amit bőkezűen gyakorolnak a civil lakossággal szemben. A film egyik, tanulságosabb jelenete az, amikor az orosz katona és a magyar bányász egymás pillantásaiból is megértik egymást. Ez a film egyik legfontosabb „rejtett” üzenete. Ennek a hős szovjet katonának (Turumbek tizedes) a halála különös ellentétben van a gyáva német katonák viselkedésével, akik a pincében a magyar civilek, elsősorban nők, mögé bújnak el a szovjet katonák előtt.

A történet fontos szála az értelmiségi katonaszökevény (Pintér Zoltán) és a bujkáló zsidó lány (Jutka) sorsának alakulása. Ők ketten egymásba szeretnek, de szerelmük a sors adta körülmények áldozata lesz. Jutka attól fél, hogy jó szándékú bujtatóit veszélybe sodorja, ezért önfeláldozóan elhagyja rejtékhelyét.

Maga mögött hagyva ezzel a viszonylagos biztonságot és a szerelmet is. Önfeláldozása azonban nem nyeri el a „jutalmát”, nem marad életben. Nyilasok fogságába kerül, és a Duna-parton agyonlövik. A Duna-parti jelenet a film legmeggrázóbb jelenete. A hatást csak fokozza a hullarabló nyilas képe, aki az áldozatok - az ő áldozatainak - megmaradt ruhái között válogat. Ezt a jelenetet keretezi Zoltánnak a története. Ő a lányt keresi. Közben elkapják,

¹¹⁸ Vö: Ungváry Krisztián: Budapest ostroma. Corvina. (én.) 109-110. old.

kihallgatásra viszik. A kihallgató katonatiszt ismerőse Zoltánnak, majdnem „atyai barátának” tekinthető. Harcra buzdítja Zoltánt. Tegyen valamit, az ostromlott emberekért. Zoltán nem érti, mit tehetne ebben a helyzetben? A tiszt azt ajánlja, legyen jó magyar, szeresse fáját. Miközben ezek a mondatok elhangoznak, Jutkát a nyilasok agyonlövik a Dunánál. Ennek a két jelenetnek az egymásra vetítése meglehetősen propaganda jellegű. Zoltán ezután „átlépi” saját értelmiségi „árnyékát” és fegyverrel is hajlandó harcolni a fasiszták ellen. A történet egy tragikus szerelem története vészterhes időkben. Az alkotók azonban olyan „üzeneteket” is elrejtettek a filmben, amelyek segítségével „megfelelően” lehetett értelmezni a „történelmet”. Maradék emberi mivoltukból is kivetkőző, elvetemült németek, a társadalom legalját reprezentáló nyilasok, fajvédő magyar katonatisztek, gyáva megalkuvó középosztálybeliek, az ösztönösen is jó oldalra álló munkás, és az életveszélyben is humánus szovjet katona. Együtt van tehát minden, ami a helyes világlátáshoz szükséges. Azért időztünk ilyen sokat a filmnél, mert bizonyos értelemben példává vált a későbbi háborús alkotások számára. Példává, elsősorban a különböző társadalmi osztályok háború alatti viselkedésének bemutatása terén. Sajnos a film, művészi kvalitásait nem tudták „utánozni”.

Az elmúlt évtizedek egyik legnépszerűbb filmje *A tizedes és a többiek* volt. Egy háborús film, amely a háború befejezése után húsz évvel készült. A film első számú erénye az önironia, a törekvés arra, hogy a tragikus múltat humorral oldja fel. Ehhez társul a kitűnő színészi játék. A történet a túlélésről szól. Különböző technikákat látunk, mind jogosultnak tűnik, de nem lesz mindegyik sikeres.

Megkockáztatjuk, a nézők többsége a vagány Molnár tizedessel azonosult, annak minden „etikai” következetlensége ellenére is, amely „relativizmus” az adott szituációban megbocsátható. Megjelenik a filmben a depresszióba zuhant értelmiségi, aki szintén katonaszökevény. Tiszt, rá volt bízva néhány ember, de nem tudta megmenteni az életüket. Filozofálással próbálja újraépíteni maga körül a széteső világot. Nincs benne rosszakarát, csak egyszerűen alkalmatlan a vezetésre, mint ahogyan az osztálya is, amit képvisel. Egy markáns túlélési stratégiát képviselnek a nyilasok, akik a győzelemben hisznek, és az azt követő hatalomban. Természetesen megjelenik az elvhű kommunista is. Ő képviseli a „hivatalos”, a haladó irányvonalat. Elvhűségében annyira következetes, hogy az már naivságba csap át. Szorult helyzeteiből, a józan ésszel megáldott tizedes menti meg, többször is. Ebben a filmben is jelen van tehát minden „típus”, de van egy lényeges különbség a Budapesti tavaszhoz képest, és ez a műfaj. A tizedes és a többiek vígjáték. Kevésbé veszi magát komolyan. A különböző kalandokból, éles, gyakran életveszélyes szituációkból mindig kivágják magukat hőseink. A nézők számára ez vonzó. Az igazi történetben a háború alatt ez nem sikerült

ennyire simán. A film többek között ezért is lett annyira népszerű. Mint minden filmnek úgy ennek is vannak „látens” üzenetei. A film keretül szolgáló nyitó és záró képsorok a legárulkodóbbak. Molnár tizedes a tűzvonalon keresztül, halált megvető bátorsággal motorozik, mindkét harcoló fél, - a németek, és az oroszok - elismerését kivívva ezzel magának. Hiába a magyar baka a legbátrabb és legtalpraesettebb az egész világon. Ezt az akkori két legjobb hadsereg katonái is elismerik. Csak fegyverünk nincs, és mintegy véletlenül keveredtünk a két háborúzó fél közé. Mi ugyan a legjobb, és legbátrabb harcosok lehetnénk, ha akarnánk, csak hogy mi nem akarunk háborúzni, csak megúszni, túlélni a ránk kényszerített háborút. A film végén a fogságba esett harcosok, az átélt események megvilágosító hatására, az új világ reményében, erkölcsi kötelességnek érzik a harcot. Micsoda különbség. A rájuk kényszerített szituációból az „önként vállalt” döntés következtében ugyanoda kerültek vissza, a frontra. Harcolniuk kell, de most már a „jó” oldalon tehetik mindezt. Van a kezdő és befejező jeleneteknek még egy külön említésre méltó momentuma, és ez a magyar és a szovjet tisztek ábrázolása. Egy idősödő magyar tisztet látunk a film elején. Néhány mondatából kiderül, hogy Horthy híve - volt. Nem szereti a németeket, és utálja a nyilasokat. Az általa képviselt rendszer vele együtt bukik el, tűnik el a történelem süllyesztőjében. Akár tragikus hőst is lehetett volna belőle formálni, csak éppen a film nem erről szólt. Az „öreg” megkeseredetten, de maradék erejével és önérzetével kiáll a számára egyetlen világ utolsó napjaiban is. Számára nincs más lehetőség. Ezzel a karakterrel állítható szembe a film végén megjelenő szovjet tiszt. Csupa erő és optimizmus. Az elvtelen hízelgők ostobaságain csak nevet, de nem büntet. Akkor, azonban amikor egy igazi magyar kommunistaival találkozik, rögtön átlátja a helyzetben rejlő lehetőséget, és dönt. Mindig észnél van, ő a jövő embere. A film alapötlete lehetővé teszi az alkotók számára, hogy széles skálán mutathassák be a háború szereplőit. Természetesen megjelennek a németek. Ebben a filmben sem kapunk róluk jó képet. Igaz nem gonosz bűnözők, de alapvetően gyávák, és nevetségesek. Az orosz katona ezzel szemben józan és bátor. A film fontos szereplői a nyilasok. Mindenféle ember van közöttük. Ostoba fajankók, gerinctelen karrieristák, pénzsóvár senkik, és elvhű „harcosok”. Ez utóbbiak a legveszélyesebbek. Nem ostobák, nem megvesztegethetők, de fanatikusak. Megjelenik egy rövid jelenet erejéig a nyilas érzelmű Levente-oktató. Ő azonban csak addig úr ameddig, egy erősebb akarat le nem dönti, a saját maga állította talapzatról. Ezt az erősebb akaratot, pedig a kommunista képviseli, megmentve ezzel szorult helyzetéből barátját, a tizedest. Ez is szimbolikus jelenet, pedig nem tartozik a film „emlékezetes” pillanatai közé. Az egyszerű magyar kisember, a frontkatona, bármilyen bátor és talpraesett is nem tud egymaga megbirkózni a múlt rendszert képviselő figurával.

Ehhez a kommunista segítsége kell. Az ő saját igazába vetett hite és elszántsága. Együtt már sikerülhet, a falu „felszabadulhat” a gonosz hatalma alól.

Ebben a filmben nem szerepelnek nagyhatalmú politikusok, katonai vezetők, előkelőségek. A kastély ura, a „báró úr” is csak távollétében említetik. Az egyszerű emberek front közeli hétköznapijai elevenednek meg a képsorokon. A film sikerének ez az egyik oka. A másik a már említett humor. Aki a filmet megnézte, úgy érezhette, jó lett volna, ha ő is ilyen „olcsón” megúsza volna a front áthaladását. Aki a háborút átélve, húsz évvel az események után a filmet nézve, jóízűen nevetett a szereplők kalandjain, tudata mélyéről talán eltávolíthatta a nyomasztó, rémes emlékeket. Azonban az átélt borzalmak nyomai a lelkek mélyéről nem tűntek el. Ahhoz ez a film is kevés volt.

Milyen képet kaphattak a háborúról azok, akik a háborúval csak filmen találkoztak? Először is megjegyzendő, hogy igazi áldozat nincs a filmben. Mindenki, aki számunkra, nézők számára kicsit is rokonszenves jellem, a szerencséses túléli a kalandokat, legalábbis a film végéig. Továbbá kiderül, hogy magyarok és oroszok között nincs eredendő ellentét, a katonák is jól megértik egymást, a bajtársiasság szellemében. Kegyetlenséget, és ostobaságot csak a nyilasok és a németek részéről tapasztalhatunk. A film kerüli a súlyos kérdések feszegetését, nem kívánja körbejárni a sorsdöntő történelmi eseményeket. Nem tisztázza a „hogyan kerültünk ebbe a helyzetbe?”, a „ki ezért a felelős?”, és a „hol rontottuk el?” problematikát. A film alulnézetből, vagy talán még pontosabban oldalnézetből, tárgyalja a történelmet. Egyedül Gálffy Eduárd tartalékos tiszt, egykori értelmiségi mereng el néha a múlton, természetesen eredmény nélkül. Azok számára, akiknek nem voltak személyes élményei a háborúról, a filmből következtethettek arra, hogy az egy nem veszélytelen, de mégiscsak túlélhető kaland, csak kell hozzá „józan paraszti ész”, lélekjelenlét és egy kis szerencse.

A következő alkotás, amit elemezni fogunk nem könnyed hangvételű. Sántha Ferenc regénye alapján 1976-ban Fábri Zoltán rendezésében készült film, „Az ötödik pecsét”. Ez a film is hasonlóan az előzőhöz alulnézetből láttatja a történelmet. Legalábbis a történet elején ezt így tapasztaljuk. Később azonban gyökeresen megváltozik a helyzet és igazán fajsúlyos kérdések tárgyalásába kezd a film. Kisemberek kispolgári világában játszódik a történet, és mégis az emberi lét néhány legalapvetőbb problémáját veti fel. Az, hogy átlagos, hétköznapi emberek fogalmazzák meg véleményüket az élet és a világ nagy dolgairól, fontos dramaturgiai elem. Nem „szakemberek kinyilatkozását” ismerhetjük meg, hanem olyan embereket, amilyenek akár mi is lehetnénk. Egy társadalomban jóval kevesebb erkölcsfilozófus van, mint ahány órá vagy asztalos.

A film szereplői akaratukon kívül kerültek abba a helyzetbe, amelyben élniük kell. Háború van, a világ felbolydult. A film jeleneteiből egyértelművé válik, hogy a történet Budapesten az őszi hónapok egyikében játszódik. A nyilas hatalom átvétel után, de még az ostrom előtt. Valószínűleg novemberben. Hőseink ezekben a kivételes napokban is szeretnének megmaradni hétköznapiak. Régi szokásaikat nem változtatják meg, megpróbálnak „normálisak” maradni az abnormális világban. Ezt a szándékot azonban nehéz megvalósítani. A történet három fő szálon fut. Időrendben az első, amelyben megjelenik a felelősségvállalás problémája. A kedélyesen beszélgető asztaltársaság nem nyújt segítséget egy menekülőnek. A kocsmáros bezárja előtte az ajtót. Az üldözöttet később valószínűleg lelövik, legalábbis az utcáról beszűrődő hangokból erre lehet következtetni. A néző és a filmbéli kocsmái beszélgetők sem tudhatnak biztosat. Itt azonban nem is ez a fontos. A szituációban rejlő konfliktus megoldása. A megoldás, a háritás. Nem belekeveredni, kívül maradni, ameddig csak lehet. Az utcai események felkavarták a bent ülők lelkiismeretét. Mindannyian tudták, hogy mi zajlik az utcán. Tudták azt is, hogy egy ember élete múlhat azon, hogy ők mit tesznek. Tapasztalataik alapján azonban úgy gondolták, a jelen körülmények között nem létezik pozitív kimenetelű megoldás. Vagy egy ember pusztul el, egy ismeretlen, vagy mindannyian. Önmagukat választották. Ez a jelenet sok visszaemlékezésben visszaköszön. Sok, a háború alatt üldözött túlélő panaszkodott később az együttérzés, a segítőkészség hiányára. Sok, korábban barátnak hitt ember háritotta el az üldözött bűjtatását, vagy egyéb módon való segítségét, mert félt a megtorlástól. Bibó István híres esszéjében utal a hasonló esetekre, amikor nagyobb valószínűséggel közönyt vagy elutasítást várhatott a menekült és a segítségnyújtásra, mint nem remélt szerencsére számíthatott csak. A film azok szempontjából láttatja az eseményeket, akik nem mernek közbeavatkozni. Féltik az életüket, nem hősök. El lehet-e várni bárkitől az önfeláldozást? El lehetett-e várni több segítséget a háború alatt a kisemberektől annál, mint amennyit nyújtottak?

A film nem áll meg ennél a problémánál, nem ad megoldást, nem rója meg hőseit, igaz nem is menti fel őket. A történet tovább halad. Új személy érkezik a színre, egy hadirokkant. Az ő közreműködésével a beszélgetés komolyabb témák felé fordul. A kiskocsmában beszélgető kispolgárok filozofálnak. Esztétikai és etikai kérdések kerülnek terítékre. Ezt az eszmecserét zavarják meg újabb látogatók. Két nyilas érkezik a kocsmába. Két típus. A tiszt, - állíthatjuk - intelligens, komoly ember. Szándékában célratörő, de higgadt. Viselkedésében nincs semmi alpári, inkább félünk tőle, mint megvetjük. A másik, az altiszt. Viselkedése visszataszító. Egy senki ő, aki most hatalomhoz jutott, és ezzel visszaél. Durva, műveletlen, természetéből a szadizmusra való hajlam érződik ki. Ő az, aki pálinkát iszik, a tiszt nem. A tiszt józan akar

maradni. Ő elvből, meggyőződésből teszi, amit tesz. A másik elsősorban pénzért és azért, hogy agresszivitását kiélhesse. Ő az, aki más ideológia segédcsapatába is beállna, ha megkapná, amire vágyik. Kihangsúlyozott képsor a filmben, amikor a tiszt kifizeti a kocsmárosnak az italt. Az altiszt is előveszi a pénztárcáját, hogy fizessen. Papírpénzzel teletömött pénztárca. Az üldözöttek és meggyilkoltak pénze. A tiszt pénztárcája vékony, inkább érméje van. Azzal fizet, nem játssza el a gazdag embert, mert valószínűleg nem is az. Ő meggyőződésből teszi, amit tesz. Ettől válik félelmetessé. Nem érdeklődik az asztaltársaság iránt, neki határozott célja van. Tudja, kiért megy és azt is, hogy miért. Hőseinknek nem szimpatikus a nyilas mentalitás, de csak a távozásuk után mernek néhány minősítő szóval hangot adni ellenszenvüknek. Ők is tudják, hogy a nyilasok hová mennek és azt is, hogy miért.

A borozgatás közbeni beszélgetés egy kényes etikai kérdés körül forog a továbbiakban. A megoldásban nem tudnak megegyezni, a válasz másnapra marad. A következő napon azonban nem teoretikus választ kell adniuk, hanem a tetteikkel kell hitelesíteniük véleményüket. „A HATALOMMAL” kerülnek szembe. A film története szempontjából nagyon fontos kérdés az, melyik szereplő képes etikus magatartásra egy kiélezett, sőt életveszélyes helyzetben. A mi vizsgálódásunk szempontjából azonban egy másik aspektus a fontosabb. A hatalom működésének mechanizmusa. A hatalom, amely ebben az esetben erkölcsi hullákat akar gyártani, mert úgy gondolja, így könnyebb lesz uralkodni a társadalom felett. Ez a konkrét történeten túlmutató problematika. Minden hatalom szereti, ha a társadalom engedelmes egyénekből áll. Az a kérdés, hogyan kell az embereket aláztos alattvalókká tenni. A filmbéli nyilas „főideológus” racionális és célratoró. Az embereket önbecsülésüktől kell megfosztani. Ehhez minden sikerrel kecsegtető eszközt igénybe lehet venni. Az érvelés cinikus, de logikus, és racionális.

A magyar társadalom a XX. században több hasonlóan kíméletlen rendszert élt át. A mi témánk szűkebbre szabja az elemzés kereteit, mint amit egyébként a film megengedne és megkívánna. A történet a nyilas uralom idején játszódik és egyetlen egy német nem jelenik meg a filmben. Ha tetszik a helyzet „magyar” problémaként tematizálódik. Azonban ez sem „tökéletes”. Nem tudjuk, hogyan alakultak ki a történet keretéül szolgáló feltételek. A szerzők feltételezték, hogy a nézők ezt tudják, másfelől azonban a történet feldolgozásához nem feltétlenül szükséges a konkrét történelmi körülményeket ismerni. A filmben megjelenő nyilas hatalmi gépezet kicserélhető, akár egy szovjet típusú politikai rendszerben, akár egy fundamentalista értékeket követő autoriter harmadik világbeli helyszínen is játszódhatna a börtönjelenet. Mindennek ellenére a filmnek mégis van sajátos „budapesti hangulata”. A

kiskocsmá miliője, a szereplők karaktere és élete sajátosan „pesti”. A kivételes helyzetbe kerülő kisemberek reakciói is sajátosak. A kérdés az, hogy tipikusak-e. A hatalom akarata ellenére mindannyian képesek megőrizni erkölcsi tartásukat. Ha kell, úgy, hogy kijátsszák a hatalmat, ha kell úgy, hogy a halált is vállalják. A mi vizsgálatunk szempontjából az a kérdés; ez a magatartás általános volt-e 1944 őszén, Budapesten. A film üzenete az, hogy ennek kellett volna lennie, de arra nem kapunk egyértelmű választ, hogy valójában ez volt-e?

A harmadik fő terület, amelyen az események játszódnak, a magánélet szférája. Betekinthetünk mind a négy főszereplő hálósobájába is, a szó szoros értelmében. Itt kapunk magyarázatot arra, miért vállal magára „bűnt” Gyuricza órás, miért bukik el - látszólag - a nagy vizsgán. Neki feltétlenül haza kell mennie a nyilas börtönből. Neki feladata van. Zsidó gyerekeket bujtat. Felelősséggel tartozik értük. Önmagát kell megaláznia ahhoz, hogy tejesíteni tudja küldetését. Természetesen megteszi, azért, hogy megmenthesse az üldözötteket. A kérdés most is az, mennyire volt tipikus ez a magatartás 1944 őszén, Budapesten? Erre a film nem ad választ, de nem is várhatjuk, hogy adjon. Nem történelmi oknyomozás, hanem művészet az, amit az alkotók elének tárnak. A vészterhes időkben a tetteket az alapvető erkölcsi értékeknek kellett volna meghatározniuk. Azt, hogy valójában így volt-e, nem a művészet feladata megválaszolni.

Megállapíthatjuk, hogy kvalitásait tekintve ez a film az egyik legkiemelkedőbb alkotás az általunk elemzettek között, mind a színészi teljesítményeket, mind a képi megformálást, mind a történetfűzést tekintve.

Hasonló közegben játszódik az 1978-ban forgatott „Szabadíts meg a gonosztól” című film is. Ugyanazokban a napokban, talán éppen ugyanabban a kerületben játszódik, mint az előző történet. Ebben a filmben is kisemberek keresik a maguk igazát, a maguk tisztességét akarják megőrizni. A tényleges és a látszólagos hasonlóságok ellenére ez a film „üzenetét” tekintve pont az ellenkezőjéről szól, mint az előbb tárgyalt „Ötödik pecsét”. Azonos a helyszín és az idő. Hasonló, bár nem azonos a szereplők társadalmi státusza. Ez a film talán egy „fél fokkal” alacsonyabban állókról szól. Hasonló az is, hogy tisztességesek akarnak maradni és ezért sok veszélyt, életveszélyt is, vállalnak. Van azonban említésre méltó különbség is a két történet között. Amíg Gyuricza úr egy embertelen világban nagyon is határozottan tudta az értékek sorrendiségét és tudott ennek megfelelően cselekedni is, addig a ruhatárosnő és néhányan mellette „csak” a saját becsületük megőrzésére koncentráltak. Áldozatokat is hajlandók voltak elviselni a maguk erkölcsi tisztaságának látszataért. Nem törődtek azzal, hogy körülöttük a világ darabjaira hullik. A saját becsületük volt a fontos, nem „a becsület”. Az „Ötödik pecsét” kisemberei képesek voltak saját magukat is feláldozni a

maguk tisztességéért. A „Szabadíts meg a gonosztól” ruhatárosnője másokat áldoz fel a maga becsületéért. Igaz a feláldozás nem tudatos, de akkor, amikor a világban már semmilyen erkölcs nem érvényes, akkor már az sem lehet etikus, ahogyan ő a tisztességét védeni szeretné. Az egyetlen helyes viselkedés az, ha valaki az erkölcsi szabályok ismételt érvényre jutásáért tesz, cselekszik, és ezért akár áldozatot is hoz. A film mondandója ezen a szálon továbbgondolható. Lehet a cselekvés megelőző értelmű. Kizárni annak a lehetőségét, hogy olyan világ jöjjön el, ahol egy ember, ha tisztességesen viselkedik, akkor sem tisztességes. Ahol már nincs is tisztesség. Ha már eljött az erkölcstelenség világa, ha már mindennek az ellenkezője igaz és jó, mint ami azelőtt a „normális” világban volt, akkor a követendő magatartás az, ha valaki azért tesz, hogy visszaállítsa a „normálist”. Ezt még becsstelenség és áldozatok árán is meg kell tennie. A két film tehát hasonló problémát feszeget, de nem ugyanarról a dologról szól.

Ebben a filmben is megjelennek a nyilasok, ölnek is, de „következetlenül”. Nem világos kit, miért állítanak a sorba, miért éppen akkor ölik meg, amikor. Talán a diktatúra mindenhatóságáról van szó. Nincs törvény, vagyis minden nap más a törvény, mikor mihez van kedve a hatalomnak. Nyoma sincs annak a racionális következetességnek, amit az „Ötödik pecsét” nyilas főideológusánál megtapasztaltunk. A „Szabadíts meg a gonosztól” nyilasa egyszerűen, és hidegen kegyetlen, semmi több. Nincs mögötte elv, csak gyűlölet.

1979-ben forgatták, de csak 1980 januárjában mutatták be Szabó István „Bizalom” című filmjét. A történet maga „ellenállókról” szól. Nem tudjuk pontosan csak sejtjük, hogy baloldaliakról, valószínűleg kommunistákról van szó. Két egymást nem ismerő ember kerül össze olyan élethelyzetben, ahol tökéletesen egymásra vannak utalva. Az életük függ a másiktól. Bizalom nélkül nem élhetik túl a háborút. A film erről a „bizalomról” szól. A mi vizsgálatunk szempontjából a történet néhány kiegészítő momentuma lényegesebb üzenetet hordoz, mint maga az alkotók által célzott téma.

A film egyik jelenetében egy zsidó nő kér segítséget Katától a film hősnőjétől. Kata elhárítja a segítségnyújtást, letagadja az ismeretségüket. Erzsi -a zsidó nő- megátkozta Katát. Ez a jelenet túlmutat önmagán. Szimbolikus értelmet kap. Elvben Kata segíthetne Erzsinek, de azért nem teheti, mert nem csak magát, hanem másokat is életveszélybe sodorhat tettével. Elsősorban azokat az embereket, akiket a legjobban szeret, és akik bizalommal vannak iránta. Az illegalitásban vele élő Jánost, a férjét, gyermekét. Mindez túl nagy kockázat. De nem csak a kockázat racionális mérlegeléséről van szó, hanem a bizalmi elvről is. Kata számára erkölcsi parancs is az, hogy nem kockáztathat. Erzsi az üldözött zsidó nő erről nem tud semmit. A szituáció bír jelentős szimbolikával. Ebben a helyzetben erősebb indokok szólnak amellet,

hogy hárítsa el a segítségnyújtást valaki, mint az „Ötödik pecsét” című filmben. Ott "csak" önmagukat féltették. Itt sok más emberről is szó lehet. Az összeütköző erkölcsi parancsok, elvárások, azonos etikai értékkel bírnak. Ebből a jelenetből ismételten valamiféle magyarázatot olvashatunk ki, arról, miért is nem segített mindenki az üldözötteknek. Felmerülhet a kétely, miszerint ez már nem magyarázat, hanem magyarázkodás. Ezt a rossz érzést azonban mindkét film alkotói kivédik, azzal, hogy nem mentik fel egyetemesen a magyar társadalmat a felelősség alól. Az első esetben nem is tesz erre kísérletet a film, a második esetben, pedig hangsúlyozottan egy sajátos esetről van szó, amely azonban nem biztos, hogy egyedi.

Ebben a filmben megjelennek a németek is. Pontosabban egy német tiszt, aki - mint kiderül - személyes ismerőse Jánosnak, az ellenállónak. Szokatlan, az eddigiektől merőben eltérő a német katona ábrázolása. Kifejezetten megnyerő viselkedésű, művelt ember benyomását kelti. A kulturált német nép egyik képviselője. Véletlenül találkoznak össze a pesti utcán. János feszült és ideges a jelenet alatt. A néző azonban végig biztos lehet abban, hogy a német tiszt nem jelent veszély rájuk nézve. Feszültséget csak János már-már leleplezően ideges viselkedése jelent. Ennek a véletlen találkozásnak nem lesz következménye. János, később feszültségét levezetendő dehonesztáló kijelentést tesz a németekre, akik szerinte „férgék”. János nem csak a németekre haragszik, hanem mindenkire. A film egyik legérdekesebb monológja is János szájából hangzik el. „Ez az ország egy szennyos folyó” - mondja. Nincs morális teljesítőképessége. Azok, akik a szörnyűségeket elkövetik és azok, akik ezeket eltűrik, mind itt lesznek a háború után is. Ezekkel kell az új világot is felépíteni. A társadalmat, a tömeget nem lehet lecserélni. Ilyen feltételekkel sikerülhet-e a morális megújulás? Jánosnak erre a kérdésére nem kapunk választ. Ez a megválaszolatlan kérdés önmagában egy válasz, egy fel sem tett kérdésre. A felelősség kérdése rejtőzik a háttérben. Más dimenzióban, mint az eddig tárgyalt filmekben. Egy társadalommal szemben nem lehet a felelősség kérdését felvetni. Az tudniillik személyes kérdés. Az adott szituációban a konkrét személy konkrét döntésével illetve tetteivel szemben vethető csak fel. A társadalom olyan, amilyen. Az egyes embernek azonban lehetősége van választani, jó és rossz között. Itt ismét visszaköszön Bibó István esszéjének egy kulcsfontosságú mondandója, miszerint mindenkinek magának kell eldöntenie, hogy megtette-e mindent, amit tehetett, a vészterhes időkben a szörnyűségek ellen, az üldözöttek védelmében.

Ebben a filmben is megjelenik egy magyar katonatiszt, aki az illegalitásban élő ellenállókat segíti. Ez is jelkép. Voltak magyar katonák, akik a háború ellen cselekvőleg is felléptek, de

kevesen voltak. Igaz az is, hogy a történet hősei elsősorban arra koncentrálnak, hogy átmentsék magukat a háború utáni időkre. Ez sikerül is nekik. Túlélnek a háborút, de elsodródnak egymástól.

Ebben a történetben is készen kapjuk a körülményeket. A háború végső szakaszában kapcsolódhatunk be a szereplők élettörténetébe. Ebben a filmben is a háború, adottság. Háborús körülmények között, pedig más koordináták között zajlik az élet, mint egyébként. Hőseinknek félnie kell valamitől, ami nehezen konkretizálható, a „lebukástól” kell félniük. De ki, vagy mi van a lebukás mögött, miféle hatalom áll velük szemben, milyen érdekek mentén szerveződik az ellentábor, miféle célokat akar megvalósítani, mindezt csak sejtethetjük. Rejtőzködniük kell a szereplőknek, de ami elől rejtőznek, egy fantom. A filmben nem jelenik meg. Az egy német tiszt, aki konkrét személy, inkább szimpátiát kelt, mint félelmet a nézőben. Ez a „nem létező ellenfél” persze folyamatos feszültségben tartja a nézőt. Tudjuk, hogy van, de nem látjuk, nem megfogható, nem megragadható, ezáltal még félelmetesebb, ijesztőbb.

Kevesen voltak azok, akik a háborút illegalitásban élték át. Legalábbis a társadalom összességéhez képest. Kevesen ismerhettek magukra a szereplőkben a film nézői közül. Ez a film is, Fábri Zoltán alkotásához hasonlóan, egyetemesebb érvényű mondanivalót hordoz. Illegalitásban ugyan kevesen voltak, de félnie szinte mindenkinek volt oka a háború alatt, és máskor is, attól a láthatatlan fantomtól a „hatalomtól”.

Igazi történelmi oknyomozó film az „Októberi vasárnap”. 1979-ben készült ez is, akárcsak az előző. „A nem cselekvés drámája”, ahogyan Kovács András saját filmjét jellemezte. Dokumentarista film, nem csak azért, mert törekedett a történelmi hűségre, hanem azért is, mert szinte minden szereplőnek meg volt az „igazi” modellje a valóságban. Hogyan játszódott le a magyar történelem egyik legnagyobb politikai és katonai baklövése? A filmben konkrét felelősségkeresés nem történik. Az események egymásutánisága adja meg a választ a sikertelenségre. A háborúból való „kiugrás” tulajdonképpen a vesztes oldalról a győztesek közé való „átmenekülés” lett volna. Kétségbeesett lépés, a körülmények, az erőviszonyok, ha tetszik a „sors” ellen való lázadás. A néző nem csak azért érezheti úgy a film nézése közben, hogy ez a kísérlet nem végződhet sikerrel, mert tudja, hogy a valóságban is elbukott, hanem azért is, mert a vállalkozás eleve bukásra ítéltetett. Az eleve vesztesre ítéltettség ábrázolását a film alkotói kitűnően megoldották. Nem tudjuk, hogy miért nem sikerülhet a vállalkozás, de nem sikerülhet. A film története nem egészen három nap alatt játszódik le. Az előzményekről nem esik szó a filmben. Az, az érzésünk támadhat, hogy a hetvenes években filmet készítő alkotók „természeti törvényként” kezelték Magyarország német megszállását. Mintha nem is

létezett volna a történeteknek alternatívája. Ezzel a hozzáállással az alkotók mintegy azonosulnak a filmbéli szereplők eleve vesztes pozíciójával. Miért lett volna könnyebb a háborúból való kiugrást végrehajtani egy megszállt országban, mint egy olyan országban, ahol nincs jelen a német katonai és rendőri adminisztráció? Fel sem merült annak komoly vizsgálata, hogy mi történt volna, ha márciusban a hivatalos vezetés legalább egy része szervezett ellenállást kezdeményez. Ennek a filmnek az alkotói sem tettek kísérletet a probléma kifejtésére. Annál is inkább tehették, mert a történelmi hűséghez való ragaszkodásuk eleve igazolta hozzáállásukat. Megszállt országban történt a kiugrási kísérlet, ez a megmászhatatlan történelmi tény.

Három hatalmi centrum viaskodik egymással. A magyar, a német és a nyilas. A történet során azt látjuk egyre nyilvánvalóbban, hogy a németek sokkal hatékonyabban működnek, mint a magyarok. Szinte mindent elérnek, meg tudnak tenni, amit akarnak. Ekkora különbség lett volna a német, illetve a magyar katonai és biztonsági alakulatok felkészültsége között? A film több jelenete ezt sugallja. A németek cinikusan ugyan, de pontosan hajtják végre, amit akarnak. A magyarok számára több a bizonytalansági tényező. Úgy tűnik, sokkal kevesebb információval rendelkeznek, mint a németek. Ez azonban csak a látszat. A németek elsősorban azért lehetnek pontosak és hatékonyak, mert tudják, hogy mit akarnak. A cél, pontosan definiált. Ebből az ismert célból bontják le, - operacionalizálják - az elvégzendő teendők pontos menetét és hogyanját. A magyar vezetés azonban bizonytalan, nem tudja, hogy egyes döntésinek és tetteinek mi lesz a következménye. Ebből következik, hogy sokszor kell improvizálniuk. A hiba elkövetésének lehetősége is megnő. A legnagyobb probléma azonban az marad, hogy a magyar vezetők - a kabinetiroda munkatársai - nem látják pontosan a végeredményt. „Ugrás a sötétbe”. Ez a filmben is elhangzó mondat a legtalálóbb kifejezése az akkori vezetők helyzetének. Nincs pontos cél, nem látható a végeredmény. Ezért a tettekben a bizonytalanság, a sok hiba. A film kitűnően érzékelteti - és a történelmileg hitelesen is - a német apparátus munkamódszerét. Cinikusnak és kegyetlennek tűnik fel előttünk, ahogyan szinte semmilyen értéket nem vesznek figyelembe, kizárólag az elérendő cél minél hatékonyabb megvalósításában hisznek. Láthatjuk a film több jelenetében, a németek felkészültek és precízek. Akár egy általánosan elterjedt sztereotípiát képi megjelenítése. Időt akarnak nyerni, mert hazájuk számára ez tűnt akkor a legfontosabbnak. A németiség egy jelentős részének jövőbeni sorsa múlhatott azon, hogy a keleti front minél tovább kitartson. Nem hittek a végső győzelemben, a háború utáni időkre gondoltak már. Akkor úgy látszott sokat nyerhetnek azon - az egész német társadalom - ha az oroszok lassabban haladnak előre. Ezért áldozták fel a maradék Magyarországot és benne Budapestet.

Ez természetesen végtelenül cinikusnak tűnik az áldozat oldaláról nézve. A németek oldaláról nézve azonban, ha tetszik, „jogos önvédelem”. A Magyarországon tevékenykedő német diplomaták, katonák, a saját népük jövőbeni sorsáért felelősek, nem a magyarokért. Az legyen a magyar vezetők problémája, oldják meg ők, ahogy tudják. Ezen a téren a film egy eléggé elterjedt vélekedést sugall a néző felé. A magyar vezetők naivak voltak. Többet adtak a becsületre, és a lovagiasságra, mint kellett volna. Az ellenfeleink - mint ahogyan ebből a filmből is kiderül - egyáltalában nem törődtek ilyesmivel. A magyarok ilyenén hozzáállása a kivételes történelmi szituációkhoz, végig kíséri a magyar történelmet. Legalábbis a sztereotípiák szerint. Többször a történelem során azért szenvedtünk el méltatlan megaláztatást, mert tisztességesebbek voltunk ellenfeleinknél. Ezt gondoljuk mi, - persze mást gondolnak a mindenkori ellenfelek. Az a gondolat, hogy mi, történelmünk során jobban igazodtunk a „becsületkódex” előírásaihoz, több történelmi tárgyú műalkotásunkban is előfordul. Ha igaz ez a vélekedés, és mi magyarok többször is, elsősorban a huszadik században, azért szenvedtünk el méltánytalanul nagy veszteségeket, mert „egyenesebben, tisztességesebben” viselkedtünk, mint mások, ideje levonni a konzekvenciákat, és a lovagias viselkedést és a tisztességet a Hadtörténelmi Múzeum vitrinjeinek polcára száműzni. Másrészt viszont, ha nem a valóságnak megfelelő az elemzésünk, és a magyar nemzet nem azért került oly sokszor a veszteségek oldalára, mert tisztességesebb volt, mint ellenfelei, hanem azért mert kis nemzet vagyunk. A történelem minket könyörtelenül az alkalmazkodók táborába sorolt be, és nem azok közé, akikhez igazodni kell, akkor jobb, ha megtartjuk ezt a „nemzeti karakterünket” és továbbra is kiszámíthatók - ha kell „naivak” – leszünk, így legalább racionalizálhatjuk - weberi értelemben - veszteségeinket.

A film „üzenete” is ez, legalábbis a mi olvasatunkban. A film alkotóinak azonban van más érdekük is. Harmincöt évvel az események után a történelmi hitelességre törekedve mutatták be, hogy mi történt 1944. október közepén. Ez úttörő jellegű vállalkozás volt. A mozilátogató nézők előtt megjelentek a legfelsőbb magyar politikai és katonai vezetők, akik még megpróbálták az utolsó utáni szalmaszálba kapaszkodva valamit helyrehozni, a korábban elkövetett hibák következtében előállott, szinte reménytelen helyzetben. Nem felmentés ez a film, nem ad menlevelet Horthy embereinek, csak tárgyilagosabban mutatja be a bukásra ítélt rendszer utolsó napjait.

Most eltérünk a kronológiai sorrendtől és a „Hány az óra Vekker Úr?” című filmet vizsgáljuk meg. A film 1985-ben készült. Azt, hogy közvetlenül az „Októberi vasárnap” után következzenek ennek a filmnek a tárgyalása, elsősorban az indokolja, hogy ebben a filmben is a magyar-német katonai „párharc” jelent meg, legalább a tematizálás szintjén. Ez a film az

egyetlen, amelynek témája - legalább részben - az 1944. március 19-ei német katonai megszállás. Egy dunántúli kisvárosban játszódik a történet. Mindenki megjelenik - legalábbis szimbolikus értelemben - aki fontos a magyar történelemben, 1944-ben. Jelen van a magyar katonaság, annak is ellenálló része. A polgári ellenállást jelképező újságíró. A német megszállás következtében végveszélybe sodródó zsidóság -Vekker úr személyében, - és az egyház is, Vekker úr barátjának, a plébánosnak képében. A film satíra. Az 1944.-es márciusi magyar katonai ellenállásról szól, amely ellenállás nem létezett. A történet során egy börtönné átalakított iskolai tornateremben „állnak ellent” a tisztek a német invázióknak. Az egész szituáció tragikomikus, de nagyjából jól érzékelteti a magyar katonai „ellenállás” akkori helyzetét, és lehetőségeit. A film történetének magánéleti szálát nem érintjük, csak azokkal a jelenetekkel foglalkozunk, amelyek témánk szempontjából relevánsak.

A film sokat foglalkozik a németek állítólagos humortalanságával. Kétségtelen tény, hogy egész Európában elterjedt nézet, miszerint a németek képtelenek az igazi humort érteni és teremteni. A német főtitest reflektál erre a helyzetre. Megpróbálja megfejteni humortalanságuk okát, de már a kezdet kezdetén elrontja a dolgot, eleve kilátástalanná teszi a helyzetét. Először is, jó adag kisebbségi érzés szorult belé, azért mert nem érti a viccet. Ő, aki mindent meg tud tanulni, mindent meg tud érteni, miért éppen a viccet ne tudná megértetni? A probléma éppen az, hogy meg akarja tanulni azt, hogyan kell a viccet érteni. Ez nyilvánvalóan zsákutca. Ennek az általános német humortalanságnak súlyos következményei vannak egész Európára, és Magyarországra nézve is - sugallja a film. A könnyörtelenség és a kíméletlenség következik a humortalanságból.

Vekker úr is bekerül a „börtönbe” a katonatisztek közé, sorsközösségben velük. Az egyik tiszt azonban megalázza. Hiába németellenes érzelmű, ettől még antiszemita is lehet. A tisztek megalázó helyzetükben sem tudnak felülemelkedni előítéleteiken. Hiába segít Vekker úr Boronkay ezredesnek, az „ellenállás” vezetőjének, a szökésben, mégsem fogadják el egyenrangú partnernek a zsidó órát. Nem tudhatjuk bűn-e ez, avagy „csak” hiba?

A plébános az egyházat jeleníti meg. Ő is németellenes érzelmű és nem is antiszemita. A prédikációjában is bátran kiáll elvei mellett. A papot hallgató emberek is egyetértenek vele, csak azt nem tudjuk, ki volt itt németbarát. A film szerint senki. Megjelenik egy fiatal, aki antiszemita jeleket firkái az ablakra, de ő sem feltétlenül németbarát. Lehet, hogy csak a zsidókat nem szereti, hasonlóan a katonatiszthez. Ezekből a jelenetekből arra következtethetünk, hogy Magyarország a „körülmények áldozata” lett. Igaztalanul kapta „az utolsó csatlós” és az antiszemita minősítést. A filmben keverednek azok a széles körben osztott sztereotípiák, mint pl.: a németek humortalansága, vagy az újságírók tapintatlan

viselkedése, azokkal a vélekedésekkel, amelyeket a film készítői alkottak meg, de nem feltétlenül általánosan elfogadott nézetek, mint pl: a magyar katonatisztek és egyházi személyek németellenessége. A történet szereplőinek sorsa is különös asszociációkra ad lehetőséget. Sem a zsidó órás, sem a katonai „ellenállás” vezetője, sem a németekkel szemben elutasító plébános a filmben nem jutott arra a sorsra, amelyre a valóságban sokan, vagyis az üldöztetés és a pusztulás sorsára. Kérdés ezek után az, mire következtethet a néző mindebből? Arra, hogy ez a német megszállás nem is volt olyan rettenetes dolog? A nehéz pillanatokat mindenki túlélhette, hiszen a filmben is „csak” egy zaklatott lelkivilágú ex-feleség halt meg. A film szatíra, amely tág lehetőséget biztosít a valóság értelmezésére, illetve átértelmezésére, továbbá az alkotók szándéka nyilvánvalóan arra is irányult, - többek között - hogy segítsenek feloldani a magyar társadalomban a háború alatt történtek nyomasztó emlékét. Mégis meg kell jegyeznünk, hogy talán túl jól sikerült a „humorral köszönjünk el a sötét múlttól” koncepciót megvalósítani. A filmben megjelenő magyar katonák kilencven százaléka németellenes „ellenálló”, az egyházi személyek kivétel nélkül zsidóbarát és egyben németellenes személyek, és az „átlagemberek” is humánus gondolkodású józan polgárok, akiktől távol áll a szélsőséges viselkedés minden formája. Ez a fikció pedig, igen messze került a modellül szolgáló valóságos történettől. A német hadsereg viselkedéséről is hasonló képet kapunk, mint a már korábban tárgyalt filmekből is. A német katonák ostobák és néha kegyetlenek is, amely elsősorban az érzéketlenségükből fakad. Az érzéketlenség pedig, összefügg a humortalansággal. Így záródik be a logikai kör.

Egy évtized leforgása alatt három jelentős nagyjátékfilm is feldolgozta a magyar holocaust történetét. Közös vonás a filmekben, hogy a vészkorszakot gyermeki sorsokon keresztül mutatják be. A sorban az első a „Jób lázadása” volt, 1983-ban. Az alkotók különleges helyszínt választottak a történet számára. Egy Tisza-menti kis falut. Zsidó parasztokról szól a történet. Magyarországon csak a Felső-Tisza vidéken éltek nagyobb számban olyan zsidók, akik paraszti életformát folytattak. Ezt a közeget választani a történet keretül nem volt véletlen. A film hősei, az öregedő zsidó házaspár, csak vallásában tér el a környezetétől. Ha keresztények lennének, mindenben megfelelénének a magyar paraszt „archetípusának”. Ezzel a megoldással a szerzők kiiktathatták a "zsidókérdésnek" mint modernizációs problémának a tárgyalását. Nem fertőzi az együtt élők mindennapjait az értékek közötti ellentmondás, az új világhoz való alkalmazkodóképesség különbsége, a „kapitalista szellem” hiánya miatti „magyar háttérbe szorulás”, és más hasonló probléma, amelyet a közélet és a tudomány is bőven tárgyalt a történet idején és később is, egészen napjainkig. Jóbnak és feleségének a föld, a falu jelenti a hazát, ugyanúgy, ahogyan bármelyik szomszédjuknak. Jóbnak egy dolog

hiányzott csak a teljes értékű élethez, az utód. Hét gyermeke született és mind a hét meghalt. Mindenki számára magától értetődő a párhuzam a bibliai Jób történetével. Igaz ugyan, hogy a bibliai Jóbnek tíz gyermeke volt, hét fiú és három leány, de ettől függetlenül a párhuzam nyilvánvaló. Jób, „aki feddhetetlen és becsületes ember volt, félté az Istent, és kerülté a rosszat.” így szól a Biblia első sora Jóbról. Ugyanez illik a filmbéli Jóbra is. Jób, hogy kijátssza a sors igazságtalanságát, egy gyermeket fogad örökbe, egy keresztény kisfiút. Az, hogy ennek mennyi valószínűsége lehetett a negyvenes évek Magyarországon, kételyeink vannak, de tudjuk ezt be a művészi szabadság megnyilvánulásának. Az örökbefogadás megvesztegetéssel történik, tulajdonképpen „megveszik” a gyermeket. Jób zsidó ismerősei nem értenek egyet Jób cselekedetével. Ez a gyermek gőj! Mit keres közöttünk, kérdezik Jóbot. Ez a jelenet a zsidók bezárkózási hajlamára utal. Ez a momentum is egy széles körben elterjedt nézetre utal. A zsidók nem szeretik, ha közéjük idegen kerül - tartja a vélekedés. A film egy másik jelenetében az írástudó Jób segít az analfabéta magyaroknak levelet írni. A piac forgatagában megjelenik a csendőr, a vidéki Magyarország retteget ura és a segédjegyző, aki nyilas nótákat énekel. A csendőrség az eddig tárgyalt filmekben keveset szerepelt. Ennek persze oka lehetett, hogy a városokban nem volt csendőrség. A vidék azonban jól ismerte, és félté őket. Mint tudjuk, a vidéki zsidóság deportálásában a csendőrségnek komoly szerepe volt. Nem is volt a háború utolsó évében rajtuk kívül olyan fegyveres testület, amely a deportálást végre tudta volna hajtani. A csendőr személye tehát „joggal” került a filmbe a segédjegyzővel és a főszolgabíróval együtt. A közigazgatási apparátust voltak hivatva a filmben képviselni. Az ő feladatuk volt a vidéki zsidóság elhurcolásának megszervezése és végrehajtása. Ezt a feladatot - mint tudjuk - teljesítették. A háború során a vidéki magyar zsidóság szinte teljesen megsemmisült. A film alkotói megpróbálták bemutatni azt a közeget, amelyben a deportálások megtörténtek. A falusi környezetet, ahol mindenki ismerte egymást, ahol nem ismeretleneket hajtottak a vagonokba, hanem személyes ismerősöket. Hogyan lehetett ezt végrehajtani? Mi volt a falu reakciója? A parasztok némelyike segítségére van a szenvedőknek. Tej és étel adnak az éhezőknek, a református lelkész, bűcsúztató beszédet kíván tartani, amit a főszolgabíró nem enged meg neki. A jelenetben a csendőrök durván bánnak a zsidókkal. Nem derül ki a filmből, hogy tudta-e a falu népe, hogy hová viszik a zsidókat. Vajon maguk a zsidók tudták-e? Ha tudták volna, közbeavatkoztak volna? Erre a kérdésre már sosem fogunk választ kapni. Kétségtelen, hogy mind a zsidóság, mind a többségi társadalom, valami megmagyarázhatatlan fásult beletörődéssel vette tudomásul az eseményeket. Falusi körülmények között a parasztoktól szervezett ellenállást, vagy tömeges mentési akciót várni nem lehetett. Erre a feltételek nem voltak adottak. A magyar vidéki

lakosság nem tudhatta azt, hogy a zsidókat hová viszik, de ha tudta volna is, akkor sem volt hatékony eszköz a kezében, hogy a deportálást megakadályozza. A zsidók egy része sem volt partner az ellenállásban, mert nagyobb kockázatot látott a menekülésben és a bujkálásban, mint az engedelmisségben. Ők sem tudták hová kerülnek, de ha hallottak is ijesztő, kósza híreket, inkább bíztak abban, hogy valamiféle munkaszolgálatához hasonló körülmények közé kerülnek, ahol a túlélésre meg van az esély.

Minden olyan jelenet, ahol a deportálások szörnyű képeit látjuk, újra és újra előhívja ezeket a kérdéseket. Hogyan történhetett mindez, miért nem volt nagyobb az ellenállás? Ez a film sem tudott választ adni ezekre a kérdésekre. A film érzékeltette, hogy a falusi magyar lakosság sem volt teljesen a maga ura. Ők maguk sem tapasztalhatták meg az emberi szabadság olyan fokát, amelyből merítve mások szabadságáért is önzetlenül kiállhattak volna. A maguk egyszerű és tiszta életét élték mindaddig, amíg külső tényezők rájuk nem kényszerítették a „bűnt”.

Ez a film sem nélkülözi az egyházi személyeket. A már fentebb említett református tiszteletes tette ugyan nem segített a zsidókon, de legalább gesztusnak szép volt. Szerepel a filmben egy Ferences szerzetes is, aki történetesen sváb. Jó barátja Jóbnak. Ha találkoznak, eszmét cserélnek, sőt barátilag iszogatnak is. Jób arra kéri a szerzetest, hogy fogadott fiát tanítsa meg a keresztény hit alapjaira. Ezt a szerzetes a maga módján meg is teszi. Magyarország évszázadok óta többnemzetiségű ország. Az alkotók szándéka egyértelműen arra irányult, hogy a vidéki lakosság körében demonstrálják a békés egymás mellettélést. Egyébként a filmben a szerzetes az egyetlen „német”. A történetben egyetlen német katona, vagy rendőr nem jelenik meg. A vidéki zsidóság deportálását kizárólag „magyar ügyként” ábrázolja a film. A záró jelenetben a kisfiú elhurcolt szülei után szalad, és azt kérdezi az Úrtól: „Messiás hol vagy már?” Most amikor az emberi és isteni értékek ellen is vétnek, amikor bűnt követnek el, miért nem avatkozik közbe a megváltó? A keresztények messiása egyszer már járt a földön, megváltva ezzel az embereket az eredendő bűntől. Most azonban olyan nagyot vetkezik az emberiség, hogy ismét el kell jönnie, újra megtisztítani a világot. A zsidók messiása is a legjobbkor tenné, ha megjelenne, most van rá igazán szüksége népének. Együtt egyszerre kellene megjelenniük, talán egy személyben is. Talán ez lenne a megoldás. A kisfiú gyermeki tiszasággal csak kéri a messiást, a maga bánatát akarja orvosolni. Nem is sejti, hogy kérése történetfilozófiai szintre emeli tragikus sorsának vélt megoldását.

1986-ban készült az „Elysium”, Keszi Imre azonos című regénye alapján. A történet egy elveszett, és később egy koncentrációs táborba szállított zsidó kisfiúról szól. Gyurika, a kisfiú, az Elysium nevű táborba kerül, ahol gyerekeken kísérleteznek. A kisfiút, többi társával

együtt megölik. A film arról az erőfeszítésről szól, ahogyan a szülők, és a jó barátok megpróbálják Gyurikát megmenteni. A mi vizsgálódásunk szempontjából ez a film az egyik legtanulságosabb. Először is Gyurika családjának helyzete nem szokványos. Az apa kiemelkedő közéleti személyiség, nagy tudós. Amíg lehetett - a német megszállásig - dolgozott, tanított. Később is különleges elbánásban részesültek, nem kellett a gettóba költözniük, budai villalakásukban maradhattak. Széles ismeretséggel rendelkeznek, számos barátjuk is van, a legelőkelőbb körökből is. Gyurika is akkor veszett el, amikor közel lakó ismerősükhöz, egy nyugalmazott belügyminisztériumi tanácsoshoz ment cseresznyéért. Egy csendőr parancsolta be a gyereket egy menetszázdába, amelyik az óbudai téglagyárban kötött ki. Amikor estére a gyermek eltűnése kiderül, Zsámboky, a nyugdíjas tanácsos, és a család is lázas keresésbe fog. Minden lehető helyre elmennek, ahol segítséget remélnek. Minden barátot és ismerőst felkeresnek és megkérnek a segítségre. A film széles tablót tár elénk, hogyan működött a segítség, illetve a háritás mechanizmusa 1944 nyarán, Budapesten.

Először Zsámboky megy el közös ismerősükhöz, az akkor is még aktív belügyminisztériumi alkalmazotthoz, segítséget kérni. Az elhárítja a kérést. Azt állítja, hogy nem tud segíteni, és azt ajánlja Zsámbokynak, ő se mozgolódjon sokat, mert nem lesz eredménye. "Nem tudod megmenteni, de megégetheted magad" - szól a figyelmeztetés. Annyit tud meg Zsámboky, hogy a gyerek Óbudán van. Személyesen megy el a téglagyári gyűjtőtáborba, de a nyilvánvalóan és büszkén antiszemita csendőrparancsnok visszautasítja Zsámboky kérését, a gyermeket nem adja ki. Sem ő, sem a szülők nem adják fel a harcot. Újabb ismerősöket, újabb lehetőségeket kutatnak fel. Egyre több szálon folyik a mentés, de mindenütt eredménytelen. Zsámboky egy fiatal katonatiszt barátját kéri meg a segítségre, de a szülők sem maradnak tétlenek. A nagy tudós minden lehetőséget megpróbál. Elmennek a zeneakadémia elnökéhez, a méltóságos úrhoz, aki azonban nem segít. Egyszerűen fél. "Aki maradni akar, az hallgat" - mondja. Az apa hivatkozik arra, hogy az egyetlen gyermeke életéről van szó, és abból a szobából, ahol vannak, ha valaki telefonál, még mindig nagyon magas körökig el lehet jutni. Az elnök hajthatatlan marad, nem segít. A belügyminisztériumi tanácsos és az akadémiai elnök esetében egyértelműen egzisztenciális okok, a pozícióféltés volt az elutasítás oka. A gyermek elveszése miatti kétségbeesés mellé, újabb pofon éri a családot és Zsámboky. Csalódnuk kell a barátban és a tudós kollégában.

Eközben a fiatal tiszt is próbálkozik. Atyai barátjához, egy alezredeshez megy segítséget kérni. Az alezredes menlevél kiállításával tudna segíteni, és a párbeszédből kiderül, hogy néhány esetben ezt már meg is tette. Most azonban megmakacsolja magát. Milyen hosszú a felmentést kérők listája? Valahol meg kell húzni a határt, mondja az alezredes. Érvelése

közben sajátos életfilozófiáját is megfogalmazza. A történelem állandó „nyúzások” folyamatos sorozata. Most a zsidókat nyúzzák, de majd eljön az idő, amikor ők fognak „nyúzni”. Végeredményben ő sem segít.

Az apa elmegy a zsidó tanácshoz is, hátha ők tudnak segíteni. Az ottani "tisztviselők" azonban már fásult, sorsukba beletörődő emberek. A halálra készülnek. A fia meg fog döglenni, és mindannyian meg fogunk döglenni - állítja Blau úr, a vezető. A kíméletlen szavak mögött a végső kétségbeesés, a remény elvesztése húzódik meg. Az apa összetörtén távozik, amikor összefut a zsidó tanács egyik vezetőjével, aki jól ismeri az apa tudományos munkásságát, megállítja őt, és beszélgetést kezdeményez vele. Azzal kecsegteti, hogy talán tud segíteni – „nem lesz könnyű, de vannak kapcsolataink” - állítja. A tisztviselő a beszélgetést arra használja fel, hogy számon kérjen a zenetudóstól bizonyos zsidó identitásvállalást. Miért foglalkozott olyan sokat magyar népzenekeutatóval - szegezi az apának a kihívó kérdést. Miért olyan érdekes, fontos kérdés ez a maga számára? A magyar népzene sajátosan magyar probléma, zsidó létére miért foglalkozik ezzel, feszegeti a – nyilvánvalóan cionista elkötelezettségű- „tisztviselő”. Maga zsidó, akkor legyen zsidó! Láthatja, hogy nem engedik meg, hogy olyan magyar legyen, mint a többi. Kilöki a magyarok közül, de nem tud már zsidó sem lenni. Az asszimiláció, az identitás-választás kérdése súlyos probléma volt Magyarországon a XIX. század közepe óta, a zsidóság számára. Ki-ki maga választott, döntött ebben a kérdésben, és az apa, korábbi döntése mellett kiáll a cionistával szemben most is. Vállalja magyar identitását, a magyar kultúra iránti elkötelezettségét, akkor is, amikor ennek a választásnak és kiállásnak csak hátrányát tapasztalhatja meg. Talán nem erőltetett a gondolat, hogy itt az apa személyében azoknak a művészeknek és tudósoknak a sorsát látjuk megelevenedni, akik szintén hasonló döntést hoztak a legkiélezettebb szituációkban. Gondolunk itt Radnótira, Szerb Antalra, Sárközi Györgyre és másokra. Az apa egyébként sem tartja megfelelőnek az időt és a helyet, hogy ezt a vitát lefolytassa a cionista aktivistával. A segítségét azonban elfogadja, de mint később kiderül, ők sem tudtak mit tenni a gyermek érdekében.

Az egyre kilátástalanabb helyzetben a szülők többször is meggondolatlanul cselekednek. Az anya a tilalom ellenére elmegy barátjuk lakására, mert minél hamarabb szeretne híreket hallani a közbenjárások eredményéről. Útközben egy fiatal csendőr állja útját. A szép fiatalasszony jegygyűrűjét elveszi, de egyébként nem bántja. Zsámboky, a barát még egy kísérletet tesz. Minisztériumi vezető beosztású ezredesnél próbál meg a fiú számára felmentést szerezni. Az ezredes azt állítja, csak azért jár el, mert személyes ismerőséről van szó, ha nem ismerné, nem lenne számára sem fontos a gyerek sorsa. Zsámboky, nem hagyja

magát. Egy gyerekről van szó, miért olyan fontos a német birodalomnak pont ez a gyerek? Az ezredes cinikusan válaszol: „a kis kígyó nem kígyó?” Látszik rajta, maga sem veszi komolyan, amit mond, nem híve a fajelméletnek. Zsámboky az emberi élet értékére hivatkozik. Az ezredes osztja a tanácsos véleményét, de ez alapján sem adhatja ki a gyereket. A fronton naponta százával halnak meg fiatal magyar katonák, de az ő érdekükben még egyszer sem járt el a tanácsos úr seholy, pedig az ő életük is érték. Miért éppen ez a zsidó gyerek olyan fontos neki, kérdezi többször is az ezredes. Erre a kérdésre Zsámboky nem tud válaszolni. Az ezredes felajánlja, hogy abban az esetben lehet szó a gyerek kiadásáról, ha Zsámboky megjelöl egy listáról egy másikat, akit elvisznek helyette. Nyilván egy számára ismeretlent. Zsámboky ezt az ajánlatot nem fogadja el, inkább felajánlja, hogy ő maga lép a gyerek helyére. Ezt azonban az ezredes visszautasítja. Ismét sikertelen volt a szabadítási kísérlet. Ebben a párbeszédben mindkét fél a megmagyarázhatatlant próbálja meg igazolni. Látszólag egymással perelnek, pedig a helyzet foglyai. Az a láthatatlan erő, amely gúzsba kötve tartja őket a német katonai megszállás. A kényszereknek és az életveszélyes szituációknak egyedi kijátszása nem ellenállás. Nem megoldás. Nem szabadul fel a vész fenyegetettsége alól a társadalom, csak kicserélődnek az áldozatok. Csak egy egységes, szervezett ellenállásnak lett volna esélye arra, hogy tömegesen mentsen meg embereket. Egy ilyen ellenállás a németek erőyes és határozott katonai akcióját vont volna maga után. Ki tudhatja, annak mennyi áldozata lett volna. Tudjuk, nem volt ellenállás, ki-ki úgy segített magán, és esetleg másokon, ahogyan tudott.

A belügyminisztériumi tanácsos, akinél Zsámboky már járt egyszer, jobb belátásra tért, és ami tőle elvárható volt azt utólag megtette. A véletlenek szerencsétlen összjátéka miatt a gyermeket mégsem sikerült az elhurcolástól megmenteni. A nagymama kétségbeesésében megátkozta az egész magyarságot, mindenkinek halált kívánva. A tudós apa higgadtabb, ő azt reméli csak a bűnösök fognak bűnhődni. A gyermek Németországban egy kísérleti lágerbe kerül, és sokáig életben marad. Közben Budapesten felmerül még egy nagyon halvány remény a hazahozatalára. Távoli rokon érkezik a tudós apához „megbeszélésre”. A rokon fiatalemberről kiderül, a leggazdagabb zsidó családok egyikének küldötte. Azoknak, akiknek lehetőségük van elhagyni az országot és biztonságos helyre - Svájcba - távozni, természetesen pénzért. A magyar zsidóság színe-java megmenthető, állítja. A tudós családját is magukkal szeretnék vinni. Az apa azonban visszautasítja az ajánlatot. Ismételten kiáll magyar identitása mellett, nem akar egy másik kultúrában új életet kezdeni. A fiát várja haza. A rokon ekkor tudja meg mi történt a kis Gyurikával. Számon kéri a szülőktől, miért nem szóltak nekik időben. „Kitűnő összeköttetések vannak” - állítja, tudtunk volna segíteni. Talán még most

sem késő. Mint kiderült késő volt.

Ez a film járta körül a legalaposabban a segítség és a segítség elhárításának problematikáját az elemzett alkotások közül. Ki miért tett vagy nem tett valamit, hányféle indoka lehetett a segítségre illetve a háritásra, továbbá hányféle körülmény játszott közre abban, hogy egy mentési kísérlet sikeres lett-e, avagy nem. Ebben a filmben láthatók olyan katonák, akik segítenek és olyanok, akik nem, láthatók olyan köztisztviselők, akik segítenek és olyanok, akik nem. Sőt vannak, akik egy személyben hordozzák az ellentétet, egyik esetben segítettek, máskor nem. Ilyen bonyolult volt a világ, és ilyen bonyolult annak a világnak az utólagos megítélése is.

Az általunk választott harmadik film, amely a holocaust témát dolgozta fel, Jeles András alkotása a „Senkiföldje”. 1993 októberében mutatták be. Egy erdélyi kisvárosban, valószínűleg Kolozsváron játszódik a történet 1944-ben. A gettóba kényszerítés és a deportálásra várás idegörlő szörnyű hónapjait mutatja be a film, egy egyszerű zsidó család mindennapjait ábrázolva. Megjelennek a kegyetlenkedő csendőrök, akik a korábban készült filmekben nem kerültek előtérbe. Egyedül a „Jób lázadásában” jelenik meg durva csendőr, az „Elysiumban” inkább csak a dolgukat végzik, de nem kíméletlenek. A film egyes jeleneteiben a nagyváradi deportálás során elkövetett atrocitások emlékei elevenednek meg. Ebben a filmben is van egy keresztény ismerős család, akik nem vállalják a korábban baráti zsidó család bűjtatását. Másrészt megjelenik a zsidó elhárító magatartás is. Katolikus pap segítséget ajánl, ha felveszik a keresztséget. A zsidó család ezt elutasítja. Még a kislányukat sem engedik megkeresztelni, pedig a pap „biztonságos” helyre tudná vinni. A film a deportálás képeivel zárul. A magyar vidéki zsidóság sorsa bevégeztetett, a veszteség számba vehetetlen. Ez a film a művészet eszközeivel szép emléket állít az áldozatoknak. A szépen fotografált, néha költői képek mögött az ország egyik legnagyobb tragédiája játszódik le.

Szólnunk kell még a televíziós dokumentumfilmekről is. Valószínűsíthetjük, hogy a legnagyobb hatást a hetvenes években induló „Századunk” sorozat tette. Ebben a sorozatban elsősorban interjúkat láthatott a nagyközönség olyan emberekkel, akik a nagy történelmi események közvetlen tanúi voltak. A sorozat, sok éven keresztül ment a televízióban. Elsősorban a második világháborús eseményeket dolgozta fel, de nem csak azt. Az 1944-es esztendő annyira fontos, sordöntő év volt a magyar történelemben, hogy az alkotók, Bokor Péter vezetésével az 1944. március 19-étől október 15-éig tartó időszakot külön is feldolgozták. Az interjúszövegek, és egyéb történelmi dokumentumok alapján -több esetben az eseményeket dramatizált formában is előadva - részletesen, szinte napról-napra mutatták be ennek a sordöntő évnek az eseményeit. Az akkori politikai viszonyoknak megfelelően kellett

a dokumentumfilmet elkészíteni, tehát „mindent” nem lehetett elmondani, szűrni kellett az információt, az alkotók mégis - amennyire lehetett - törekedtek az objektivitásra. Ennek ellenére a legjobb televíziós ismeretterjesztő sorozat egyikeként pótolhatatlan felvilágosító munkát végzett, az akkor még nagyon sok információtól elzárt lakosság körében. A tévénezők olyan személyeket láthattak és hallhattak, akiket azelőtt soha, olyan nézőpontból ismerhették meg a történelmet, amelyből az akkori oktatáspolitikai és médiapolitika azt nem tette lehetővé számukra.

A kiválasztott filmek elemzése után megállapíthatjuk, annak ellenére, hogy Magyarországon viszonylag sok történelmi film készült, és a második világháború alatt játszódó történetek száma is tekintélyes, mégis az 1944-es esztendő két sorsdöntő eseményéről alig készült önálló alkotás. A nagy politikai váltások csak érintőlegesen hatottak a filmek stílusára. Kétségtelen, az ötvenes évek sematizmusa hatott a „Budapest tavaszra”. Mai szemmel nézve a film egyoldalúan ábrázolja a szemben álló feleket, a történet is didaktikus. A hatvanas évektől, de különösen a hetvenes években ez az egyoldalúság megszűnik. Az alkotók a bonyolult, ellentmondásos történelmet alapos és mély elemzésnek vetették alá. Az emberi tisztességet megőrző magatartás, a hatalommal szembeni ellenállás lehetősége éppúgy tárgya volt a filmeknek, mint az egyéni és közösségi áldozatok összemérhetősége, avagy összehasonlíthatatlansága és az üldözöttekkel szembeni magatartások okai, társadalmi, lelki mozgatórugói.

Van két olyan jelenség, amelyre a tanulmány végén szeretnénk felhívni a figyelmet. Az egyik az, hogy a német katonai megszállás okaival, körülményeivel nem foglalkozik komolyan egyetlen film sem. Következésképpen a politikai vezető réteg abban viselt szerepét, esetleges felelősségét, sem tárgyalta egyetlen alkotás sem. Nem tudjuk, mi lehet ennek az oka. Az egyik lehetséges magyarázat, hogy a német megszállás egy másik megszállásra, a szovjetek 1956-os megszállására utalhatott volna. A vezető mindkét esetben az inváziót megelőző napon a megszállókhoz utazik. Mindkét esetben „baráti” hadseregek szálltak meg minket. Mindkét esetben a vezető -Horthy és Kádár - legitimálja a megszállást, annak ellenére, hogy azzal nem ért egyet. Összeszedhetünk még néhány hasonlóságot, mégis úgy érezzük ez a párhuzam erőltetett. Egy művészi alkotás nem bírta volna el. Nem hisszük tehát, hogy ez lett volna a témától való tartózkodás oka. A kérdés továbbra is nyitva marad, nem tudjuk rá a választ. Ehhez társul még az a megfigyelés, hogy a megszállás után játszódó filmekben alig jelennek meg németek. Ez alól természetes módon két alkotás kivétel. Az „Októberi vasárnap” és a fronton játszódó „A tizedes és a többiek”. Akár a holocaust a téma, akár a nyilas uralom, vagy az ellenállási mozgalom, csak elvétve látható német egyenruha a filmekben. Amennyiben

szerepelnek németek a filmben, azok nem kegyetlen, agresszív vandálok módjára viselkednek, inkább ostobának és nevetségesnek ábrázolják őket. Az alkotók, tehát magyar ügyként tematizálták a megszállás utáni legfontosabb magyarországi történéseket. Ezt tekinthetjük jó jelnek is. Nem estek a szerzők abba a hibába, hogy mindent a németekre hárítsanak. Azt próbálták meg körüljárni, hogy a magyar társadalmon belül milyen okai lehettek a bekövetkezett eseményeknek. Ezzel azonban megfosztották magukat attól a lehetőségtől, hogy az egyértelműen a németek rovására írható veszteségekről is szóljanak. A katonai veszteségekről, az anyagi eszközök tömeges elszállításáról, a front következtében elszenvedett civil veszteségekről, amelyek, ha nincs a német megszállás, jóval enyhébbek lehettek volna.

A másik körülmény, amelyre a vizsgálat során felfigyeltünk, hogy mennyire próbálták meg differenciáltan bemutatni a mindenkori „hivatalos” szervek képviselőit. Kétségtelen, sok sztereotip vélekedés jelent meg a filmekben. Ezek sok esetben segítették a könnyű érthetőséget, eligazíthatták a nem túl tájékozott nézőt. Mégis, amennyiben összegezzük azt, amit láthattunk, arra a megállapításra jutunk, hogy a hatalom emberei a „valóságból” lettek felépítve. A kép lehet sztereotip, de egy-két esettől eltekintve nem előítéletes. Nyilasok majdnem minden filmben szerepelnek, és szinte mindenütt többféle nyilassal találkozunk. Vannak intelligens, elveikhez ragaszkodók és az emberi mivoltukból kivetkőző, rabolni, fosztogatni, gyilkolni akaró szadisták is. Sorra vehetnénk a csendőröket, a katonatiszteket, stb. Ha végigtekintünk a filmekben meglepően árnyalt képet kapunk. Egyoldalúság csak az ötvenes és a hatvanas években volt tapasztalható, egyre csökkenő mértékben. A magyar fegyveres testületek tagjainak viselkedéséről és a közigazgatásban dolgozó vezető emberekről nagyjából ugyanolyan képet kapunk, mint amilyet a hasonló témában írt tudományos művekből is kiolvashatunk. Ez is az alkotókat dicséri.

Végeredményben azt állapíthatjuk meg, hogy a játékfilmek nem adtak torzképet, az utolsó háborús évről. Hiányérzetünk azonban van. Úgy érezzük a márciusi német megszállást és annak közvetlen következményeit bemutató film nagyon hiányzik a palettáról. Egy láncszem hiányzik így a történetből. Arra a kérdésre sincs válasz a filmekben, hogyan került az ország abba a helyzetbe, hogy olyan konfliktusokkal kelljen szembesülnie, olyan problémákat kelljen megoldania, olyan tragédiákat kelljen átélnie, amilyeneket végül is kellett.

Következtetések

Az előző három fejezetben arra tettünk kísérletet, hogy rekonstruáljuk annak a tudásnak, illetve beállítódásnak egyik előfeltételét, amely a történelemben lezajlott, etikailag releváns történésekből, eseményekből konstituál egy előzetes erkölcsi „tudást”. Ennek a „tudásnak” a segítségével lehet a mindenkori jelenben praxisz típusú döntéseket hozni. Azt tapasztalhattuk, hogy a hivatalos történelem-oktatáson kívül, árnyalt, legalábbis a lehetőségekhez képest árnyalt történelemképet kaphatott, építhetett fel magában a későbbi „potenciális cselekvő”. A világ eseményei között eligazodni kívánó személy, valamely, lehetőleg koherensen felépülő eszme nélkül nem, vagy csak nehezen képes a maga és környezete számára is relevanciával bíró döntéseket hozni. Az eszme kialakulásához, annak etikai szempontjaihoz elengedhetetlenül hozzátartozik a történelem tanulságait magában foglaló „előzetes erkölcsi tudás”.

Bevezető kérdésfelvetésünk az volt, hogy az erkölcsi cselekvés és az erény viszonya racionálisan leírható-e? Erre azt felelhetjük, hogy leírható. Az erkölcsi, értékracionális, avagy a normatív rendhez feltétel nélkül alkalmazkodó cselekvésről lehet racionális diskurzust folytatni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az erkölcsi jellegű, tehát praxisz típusú cselekvés maga racionális lenne. Az erény választása nem racionális. Az erény maga nem racionális, de az erkölcsi típusú cselekvés választásának módját befolyásoló körülmények alakítása racionális! Nem pusztán arról van szó, hogy az értékracionális cselekvés esetében figyelmen kívül hagyjuk az esetleges hátrányos következményeket, hanem arról is, hogy az értékek beteljesítését kívánó cselekvés módja, eszközei is feleljenek meg a követni kívánt értékeknek. Vagyis a norma nem csak a célok, hanem az eszközök kiválasztása esetében is orientálja, adott esetben korlátozza is a cselekvőt. A diskurzus tehát a cselekvő döntésének előfeltételeiről, és választásának következményeiről szólhat racionálisan. Nem szólhat azonban a praxisz típusú döntés aktusáról, az erény választásáról. Annak ellenére sem, hogy ez a döntés tudatos. Tudatos, de nem racionális. Tudatában van a cselekvő az elérni kívánt cél és a követni kívánt érték viszonyával, és azzal is, hogy ezt mely, az értékeknek is megfelelő eszközökkel éri el. Van tehát egy viszonyrendszer, amely racionálisan leírható.

A történelemről szóló strukturált tudást nevezhetjük eszmének. Kérdés, hogy ezen tudás struktúrája honnan ered? Magából a történelemből, avagy a figyelő, vizsgáló értelemről? Weber válasza, mint minden neokantiánus, és hermeneutikai hagyományból eredő elméleté

az, hogy az értelemről. Képes-e az értelem strukturáló tevékenysége révén társadalomképet konstruálni? Mindenféle eszme szerves részét kell, hogy képezze egy társadalomkép. Minden eszmerendszer, és ezen belül a társadalomkép, felkínál a cselekvőnek egy előzetes elemzést döntésének indoklásához. Ez a társadalom illetve történelemkép azonban nem magától értetődő adottság. Nem független attól az ismerettől, amelyet az eszme segítségével a történelemről és a társadalomról, magunkénak mondhatunk. Következésképpen nem mindegy, hogy az általunk praxisz típusúnak nevezett erkölcsi jellegű cselekvések esetében, - ahol az erény választása a cél és eszköz szoros, elválaszthatatlan együtt járásával valósul meg - mit tudunk társadalmunk történetéről. Továbbá az sem mindegy, hogy amit tudunk, az hogyan strukturált előzőleg. Ahogyan a történet konstruált, befolyásolja későbbi gondolkodásunkat, döntéseinket is. A magyar történelem bővelkedik olyan eseményekben, melyekből morális tanulságok vonhatók le. A kérdés az, hogyan konstruál ebből az értelmező utókor a praxisz típusú cselekvésekhez is előfeltételként nélkülözhetetlen történelem és társadalomképet.

A dolgozatban megpróbáltunk rekonstruálni egy ilyen folyamatot. Nem felejtve Gadamernek a bevezetőben idézett szövegét¹¹⁹ - mely szerint az erkölcsi tudás sem az eszközök, sem a célok tekintetében nem rendelkezhet előzetes ismerettel -, azt állíthatjuk, hogy a praxisz típusú cselekvéseknek, illetve döntéseknek előfeltétele az értelem által strukturált történelem ismerete. Valamilyen logikusnak tűnő történetet el kell tudni mondani arról, ami történt. Természetesen ez nem ad automatikusan és magától értetődően használható megoldási kulcsot egy új történelmi, társadalmi szituációban. Adhat azonban kódot arra nézve, hogyan értelmezzük az adott helyzetet. Eligazítást adhat arra nézve, hogy egy praxisz típusú cselekvés, illetve döntés értelmében az erényt válasszuk, avagy a haszon, illetve a nyereség szem előtt tartásával egy techné típusú cselekvés mellett tegyük le a voksot.

¹¹⁹ Lásd: 6. lábjegyzet.

Felhasznált irodalom

- Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Európa Bp. 1987.
- Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz. 1999.
- Az 1944. év históriája*, szerk. Glatz Ferenc. Lapkiadó 1984.
- Berger, Peter L.- Luckmann, Thomas: *A valóság társadalmi felépítése*. Jósöveg. 1998.
- Bibó István: „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után”, *Válasz* 1948.
- Bibó István: *Válogatott tanulmányok* II. kötet. Magvető 1986.
- Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén*, RTV – Minerva – Kossuth 1982.
- Bokor Péter: *Zsácutca*, RTV – Minerva 1985.
- Csiszér Béla, Sári Gusztáv: *Történelemkönyv*. Általános Iskola 8. Oszt.
- Dénes Béla: *A zsidó értelmiség útja*, 1945.
- Dr. Helméczy Mátyás: *Történelemkönyv*. Általános Iskola, 8. Oszt.
- Dr. Kende Péter: *Röpirat a zsidókérdésről*, Magvető 1989.
- Fehér M. István: *Az élet értelméről. Racionalizmus és irracionalizmus között*. Kossuth 1991.
- Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer*. Osiris. 2003.
- Gadamer, Hans-Georg: Szöveg és interpretáció. In: *Szöveg és interpretáció*. Szerk: Bacsó Béla. Cserépfalvi. (én.)
- Heidegger, Martin: Levél a humanizmusról. In: M. Heidegger: „...költőien lakozik az ember...” T-Twins. 1994.
- Horthy Miklós titkos iratai. Kossuth Könyvkiadó 1962.
- Jóvérné Szirtes Ágota: *Történelem a gimnáziumok IV. osztálya számára*. Tankönyvkiadó. 1982.
- Juhász Gyula: „Magyarország megszállása, 1944. március 19” *Élet és Tudomány* 1964. 12. sz..
- Karsai Elek: „Egy gyászos évforduló. A deportálások kezdete”, *Élet és Tudomány* 1964. 20. sz.
- Karsai Elek: *A budai vártól a Gyepüig. 1941-1945*. Táncsis Kiadó. 1965.
- Karsai Elek: *Szálasi naplója. A nyilasmozgalom a második világháború idején*, Kossuth 1978.
- Kosáry Domokos, Mérai Gyula: *Magyarország története*.

Kovács Endre, Simon Gyula: *Történelemkönyv*. 1950.

Kőrösy Ferenc: „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Magyar folyóiratszemle. *Huszedik Század* 1948.

Luhmann, Niklas: *Látom azt, amit te nem látsz*. Osiris. 1999.

Macintyre, Alaisder: *Az erény nyomában*. Osiris 1999.

Mannheim Károly: *A gondolkodás struktúrái*. Atlantisz. 1995.

Mannheim Károly: *Ideológia és utópia*. Atlantisz. 1996.

Mannheim Károly: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Osiris. 2000.

Molnár Erik: „Zsidókérdés Magyarországon”, *Társadalmi Szemle* 1946. július,

Molnár Miklós: „Őszinte szót a zsidókérdésben”, *Valóság* 1946.

Nemes Dezső: *Magyarország felszabadítása*. Budapest. 1965.

Parsons Talcott: A cselekvés elmélete in: *Válogatás Talcott Parsons cselekvéseméleti írásaiból. Szociológiai Füzetek* 38.

Parsons, Talcott: *The Social System* New York – London: The Free Press. 1964.

Parsons, Talcott –Edward A. Schils: *Toward a General Theory of Action*. Cambridge (Mass): Harvard University Press 1962. (Magyarul: Értékek, motívumok és cselekvésrendszerek. Részlet. In: *Válogatás Talcott Parsons cselekvéseméleti írásaiból. Szociológiai Füzetek* 38. Budapest, 1985. 39-77, valamint A társadalmi rendszer. Részlet. In: *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről. Szociológiai Füzetek*. 45 Budapest 1988. 5-37.)

Parsons-Bales-Schils: *Working Papers in the Theory of Action*. 1953. The Free Press, New York.

Pál Eszter: Talcott Parsons: rendszerelmélet és organicizmus. In: Némédi Dénes – Szabari Vera (szerk): *Kötő – jelek 2003 Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológiai Doktori Iskolájának Évkönyve* Budapest, 2004. 95-117.

Petrik János, Vörös István: *Történelemkönyv*. Általános Iskola 8. Oszt.

Platón: Gorgiasz. in: *Platón összes művei I*. Európa. 1984.

Pokol Béla: A funkcionális rendszerelmélet kibomlása. Talcott Parsons és Niklas Luhmann társadalomelméletének kategóriáiról. In: *Modern polgári társadalomelméletek*. Gondolat. 1987.

Ránki György: „Az ország német megszállása és Horthy hadserege”, *Valóság* 1963, 3. sz.

Ránki György: *1944. március 19* Kossuth. Könyvkiadó 1968.

Révai József: „Párizs és Miskolc”, *Szabad Nép* 1946. augusztus 4.

Rozsnyó Ágnes: *A Szálasi-puccs*, Népszerű történelem, Kossuth 1977.

Sándor Dénes: „Az egyház és az üldözöttek”, *Új Ember* 1945. szeptember 2.

- Schütz, Alfred: A cselekvések köznapi és tudományos értelmezése. In: *Fenomenológia a társadalomtudományban*. Válogatta és szerkeztette: Hernádi Miklós Gondolat. 1984.
- Szamuely Tibor, Ránki György, Pamlényi Ervin: *Történelem Gimnáziumok IV o. számára* Tankönyvkiadó. 1960.
- Száraz György: Egy előítélet nyomában. In: *Zsidókérdés – Asszimiláció – Antiszemizmus*. Szerk: Hanák Péter. Gondolat 1984.
- Tönnies, Ferdinand: *Közösség és társadalom*. Gondolat. 1983.
- Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Corvina. 1998.
- Várady Géza: „Magyarország német megszállása, 1944-45. in *Magyarország 1944. Német megszállás*. Szerk. Vargyai Gyula és Almási János. Nemzeti Tankönyvkiadó 1994.
- Weber, Max: A politika mint hivatás. In: M. Weber: *Tanulmányok*. Osiris. 1998.
- Weber, Max: A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In: M. Weber: *Tanulmányok*. Osiris. 1998.
- Weber, Max: *Gazdaság és társadalom I. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*. 1987.
- Winch, Peter: *A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához*. Akadémiai Kiadó Budapest. 1988.
- Zsidókérdés – Asszimiláció – Antiszemizmus*. Szerk: Hanák Péter. Gondolat 1984.

Tartalomjegyzék

Bevezetés	2. oldal
A magyar holokausztot tárgyaló publikációk elemző áttekintése 1945-től a rendszerváltásig	9. oldal
A német megszállás és a holocaust megjelenítése a történelemkönyvekben	47. oldal
A német megszállás és annak következményeit ábrázoló játékfilmek elemzése	61. oldal
Következtetések	85. oldal
Felhasznált irodalom	87. oldal